

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему «Смерть в Візантії в IV – IX ст.»

Виконала студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Світлична С. О.

Керівник д.і.н., проф.

Сорочан С. Б.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. Причини смерті, їх різновид та тривалість життя	13
1.1. Тривалість життя.....	13
1.2. Природні катаклізми	17
1.3. Хвороби	23
1.4. Умови медичного обслуговування.....	31
1.5. Смертна кара.....	35
1.6. Смерть під час військових дій.	38
Розділ 2. Особливості поховання.....	42
2.1. Поховання покійних.....	42
2.2. Похоронний інвентар.....	48
2.3. Поминання покійних.....	55
2.4. Кладовища в Візантії	61
Розділ 3. Ставлення до смерті візантійців	66
3.1. Розвиток уявлень про долю душі	66
3.2. Ставлення до смерті, хвороб та нещасних випадків.	72
Висновок	77
Список джерел та література.	79
Резюме	88

ВСТУП

Актуальність теми. Візантійська імперія була великою і важливою державою в Європі та Середній Азії, яка існувала понад тисячу років. За цей період, тема смерті стала невід'ємною частиною культури та релігії Візантії, вплив якої відчувається й досі в сучасній світовій історії. Дослідження теми смерті в Візантії може допомогти краще зрозуміти культурні, релігійні та соціальні звичаї, пов'язані зі смертю, які сформувалися протягом довгого періоду існування імперії. Дослідження цієї теми може розкрити традиції, обряди і вірування, пов'язані зі смертю, які вплинули на життя візантійців.

Пропонована дослідницька робота присвячена дослідженням в області історії, а саме історії Візантійської імперії. На перший погляд ця тема може здатися неактуальною, але тут треба нагадати, що саме Візантія представляла високий рівень розвитку у всіх сферах державного, політичного та суспільного існування. Поховальний обряд є важливим історичним джерелом, що допомагає більше дізнатися про демографію, генетичні взаємозв'язки у суспільстві, розкриває соціально-економічні та ідеологічні процеси, що в ньому відбуваються. Поховальні обряди Візантійської імперії не є виключенням. Варто зауважити, що дана категорія пам'яток не так давно стала повноцінним об'єктом досліджень, раніше вона вважалася допоміжною, та й то лише з археологічної точки зору. Тому беручи до уваги вище сказане дана тема роботи є актуальною для вивчення.

Об'єктом вивчення є процес вивчення смерті в Візантії як процес суспільного феномену.

Предметом дослідження є організація поховального обряду, причин смерті та стану медицини у Візантії.

Хронологічні межі нашого історичного дослідження охоплюють період від IV – IX ст. Ці хронологічні рамки вибрано з урахуванням значних змін у культурі, релігії та соціальних нормах, що відбулися у Візантії протягом цих

століть. У цей період відбулися такі важливі події, як поширення християнства, формування Візантійської імперії та еволюція іконографії та ритуалів, пов'язаних зі смертю та похованням. Вивчення практики смерті у Візантії цього періоду дозволяє нам більш повно зрозуміти історію та культуру цієї великої імперії.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Балканських півостровів, Малої Азії, Сирії, Палестини, Єгипту, Кіренаїка, частини Месопотамії, частини Вірменії, а також Крит, Кіпр, Родос і інші острови Середземного моря.

Метою дослідження є вивчення причин смерті, поховального обряду, ритуалів, застосування поховального інвентарю, ставлення до смерті та поминання покійних візантійців. До завдань дослідження слід віднести:

- визначити основні причини смертності населення та їх різновидність;
- визначити середню тривалість життя;
- прослідити виникнення та розвиток поховального обряду у Візантії;
- розглянути процес виникнення кладовищ та їх територіальне розташування;
- визначити рівень медицини візантійців;
- визначити ставлення до смерті, хвороб та нещасних випадків;
- з'ясувати розвиток уявлень про долю душі

Слід зауважити, що окремої уваги заслуговують релігійні вірування жителів імперії, які стосуються смерті, загробного життя та лікування хвороб.

Завдання дослідження повинне дати відповідь на питання, що стосуються роботи. А саме, чи актуальна робота на даному етапі, якщо так, то як саме і кому вона може допомогти при вивченні даної теми.

Новизна дослідження. Наукова новизна дослідження з теми полягає у глибокому аналізі інформації про життя та смерть в цій епосі Візантії, що є до цього часу недостатньо дослідженою. Одним з можливих напрямків дослідження може бути вивчення релігійних поглядів на смерть в Візантії з 4 по 9 століття. Проповідники цього періоду активно використовували стародавню грецьку літературу, яка мала глибокий вплив на світогляд населення Візантії, тому вивчення цієї теми може привести до нових відкриттів про погляд на життя та смерть у Візантії. Крім того, можна дослідити вплив цих поглядів на юридичну практику того часу, зокрема на релігійні обряди, пов'язані з похованням. В цілому, дослідження теми про смерть в Візантії з 4 по 9 століття є актуальним та може допомогти краще зрозуміти історію та культуру цієї епохи.

Практична значимість роботи. Дипломна робота може допомогти вивчити деталі про те, як візантійці ставилися до смерті та померлих, які ритуали та обряди були пов'язані з похованням та пам'яттю про померлих, яку роль відігравали релігійні традиції та обряди в процесі смерті, якими були форми смерті та вмирання тощо.

Історіографічний огляд літератури. Історіографія вивчення теми «Смерть в Візантії з 4 по 9 століття» представлена досить широкою кількістю наукових праць, які описують причини, види, прояви та наслідки цього явища.

Проте жодна література не може стовідсотково дати дані до всіх розділів даної теми, а лише висвітлити ті або інші розділи. Доцільно зазначити, що розглянута у даній роботі література є дуже різноманітною, оскільки для детального аналізу різних аспектів смерті в Візантії з 4 по 9 століття, було необхідно використовувати як українську, так і іноземну літературу. Варто зазначити, що з метою досягнення максимальної ефективності, доцільніше аналізувати тільки ті джерела, які охоплюють декілька аспектів з даної тематики, а не усі, що використовувалися у даному дослідженні.

Так одним із філософської та релігійної сфери є праця Баумана Р.І. «Церковно-доктринальні уявлення Візантійської імперії про загальну долю людини після смерті у 4-15 ст.: гносеологічний та антропологічний аспекти».¹ У статті автор досліджує уявлення Візантійської церкви про загальну долю людини після смерті у 4-15 століттях, а також аналізує антропологічні аспекти цієї проблеми. Або Зубарев В.М. в своїй статті «Похоронні звичаї візантійської аристократії в 4-10 століттях»² висвітлює візантійські традиції і звичаї, які пов'язані з похованням аристократії, а також вказує на зміни в цих традиціях протягом періоду дослідження. Автор зосереджується на аналізі погребальних пам'ятників, зокрема скринь, саркофагів та мавзолеїв, та їх візуальних елементів, таких як зображення святого чи інших символів.

До іншої літератури, яка була використана при написанні останніх глав, включаються ті, що зосереджуються на соціальному аспекті, зокрема на людській реакції або поведінці, пов'язаної зі смертю. Ця література має велике значення для розуміння соціального контексту, в якому відбувалися події, яка допомагає висвітлити взаємозв'язок між культурою, традиціями та смертю в Візантії. Таку статтю «Поведінка людини у візантійській літературі і реальному житті», автор Л. Паранич³ розглядає різні аспекти поведінки людини у Візантії, зокрема відносно смерті. Автор досліджує вплив візантійської літератури на поведінку людей у реальному житті, зокрема при ритуалах смерті та поминання. Також досліджує відношення людей до смерті, зокрема візантійської імператорської сім'ї та аристократії, а також звичаї і ритуали, пов'язані з похоронами, поминанням та вшануванням пам'яті померлих. Або Д. Яворський у своїй роботі «Концепції загробного життя у візантійській

¹ Бауман Р. І. Церковно-доктринальні уявлення Візантійської імперії про загальну долю людини після смерті у IV–XV ст.: гносеологічний та антропологічний аспекти // Вісник Львівського університету. Серія філософська. Вип. №38, 2008. С. 10–18.

² Зубарев В.М. Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях // Стародавній світ. Археол (повна - Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях (за матеріалами археології та літератури) // опублікована в журналі Стародавній світ. Археологія та історія, № 6, 2006. С. 136-176.

³ Паранич Л. Поведінка людини у візантійській літературі і реальному житті // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури, 35, 2015. С. 149-153.

традиції (4-15 ст.)»⁴ досліджує концепції загробного життя у Візантії. Автор досліджує християнське уявлення про життя після смерті, зокрема концепції раю і пекла, та їх взаємозв'язок з практиками поминання померлих. Він також розглядає вплив традицій на уявлення про загробне життя в Візантії. Автор базується на різноманітних джерелах, включаючи письмові джерела та археологічні розкопки. Його дослідження допомагає краще зрозуміти релігійні та культурні традиції Візантії щодо смерті та загробного життя.

Загальною тенденцією серед дослідників історії Візантії є підкреслення важливості релігійного виміру смерті в середньовічній Візантії. Релігійні ідеї та доктрини відображалися у культурі та ритуалах, що пов'язані зі смертю та померлими. У дослідженні Л. Паранича виділяється важливість ролі людини у житті та смерті відповідно до літератури того періоду. У дослідженні Баумана Р.І. звертається увага на церковно-доктрині уявлення Візантійської імперії про загальну долю людини після смерті у 4 - 15 ст., а дослідження Зубарева В.М. розглядає похоронні звичаї візантійської аристократії в 4 - 10 століттях. Д. Яворський досліджує концепції загробного життя у візантійській традиції з 4 по 15 століття.

Серед дослідників, також варто зазначити тих, хто дав відомості про медицину Візантії, хвороби та гігієну. Так праця Л. П. Караченцевої⁵ є важливим внеском у вивчення історії медицини та охорони здоров'я у Візантійській імперії. Автор досліджує різноманітні аспекти медичної практики, традицій, релігійних і культурних впливів на охорону здоров'я та хвороби у Візантії. Автор аналізує такі теми, як система медичної освіти та професійна підготовка лікарів, практика лікування і догляду за хворими, використання трав і рослинних препаратів, роль релігії і церкви в медичних практиках. Такого ж роду дані можна знайти у «Візантійська медицина»

⁴ Яворський Д. Концепції загробного життя у візантійській традиції (4-15 ст.). Київ, 2011. С. 40-68

⁵ Караченцева Л. П. Здоров'я та хвороба в середньовічній імперії: досвід Візантії. Київ: Видавництво Акта, 2017. С. 256

Костенко М.О.⁶ де також описані основні аспекти візантійської медицини, теорії та концепції методів лікування.

Ще одним автором який зосереджується на розкритті історичного контексту, в якому розвивалася медицина та гігієна в Візантійській імперії є Манолова Л.⁷ Автор розглядає вплив релігії на медичну практику та роль лікарів і лікарських шкіл.

До літератури, яка наводить більш всеохоплюючий матеріал, слід віднести «Византийская мозаика»⁸. Лекція №4, під заголовком «Смерть в Византии», написана С. Б. Сорочаном розглядає різні аспекти поняття смерті в Візантійській імперії. У цій лекції аналізуються візантійські погребальні обряди, ритуали, пов'язані зі смертю та похованням, вірування та переконання щодо загробного життя.

Аналіз джерел. При аналізі історіографії теми, необхідно відзначити, що дана тема велика і охоплює багато аспектів історії Візантії. Існує велика кількість джерел, які можуть допомогти в дослідженні цієї теми, проте жодне з них не може повністю та стовідсотково розкрити усіх граней даного питання.

У зв'язку з цим, для підготовки дипломної роботи на дану тему необхідно використовувати широкий спектр джерел, які можуть бути пов'язані з різними темами та періодами історії Візантії. Такий підхід дозволить більш повно розкрити тему і дослідити різноманітні аспекти пов'язані зі смертю в даному періоді. Детальні дослідження з даної теми містяться в різних джерелах, тому для забезпечення повноти і точності дослідження, необхідно було врахувати інформацію з різних джерел, включаючи іноземну літературу. Крім того, дана тема охоплює різноманітні аспекти смерті в Візантії, які можуть бути згадані тільки в окремих

⁶ Костенко М. О. Візантійська медицина. Київ: ВЦ Академія. 2003. С. 55 – 60.

⁷ Манолова Л. Медицина та гігієна в імперії Візантії: історичний огляд. Київ: Наукова думка, 2018. С. 66 – 70.

⁸ «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллено-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме/ Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков: Майдан, 2013. Лекция №4. Сорочан С. Б. Смерть в Византии. С 96 – 131.

дослідженнях, що підкреслює необхідність використання різноманітних джерел для написання роботи.

Для досягнення максимальної ефективності слід розбити джерельний аналіз на кілька пунктів. Це полегшує подальше дослідження теми. При цьому слід зберегти порядок аналізу різних джерел, дотримуючись порядку розділів і глав. Це забезпечує логічну та систематичну структуру аналізу. Такий підхід дозволить більш повно розглянути тему та розкрити різноманітні аспекти, пов'язані зі смертю в Візантії в зазначеному періоді.

Так спершу потрібно розглянути тексти які містять інформацію про природні катаклізми. Григорій Нісський, один з провідних дослідників релігійного життя в Візантії, був також автором численних праць з історії цієї держави. У своїй розвідці про природні катаклізми в Візантії з 4 по 9 століття, він зробив значний внесок у розвиток історіографії цієї теми. Нісський⁹ в своїй праці докладно дослідив різні типи природних катаклізмів, що сталися в Візантії в зазначений період, включаючи землетруси, повені та посухи. Він аналізував як вплив цих катастроф на суспільство та економіку Візантії, так і реакцію правлячих еліт на них. Одним з особливих аспектів дослідження Нісського була його увага до віри та релігійних поглядів візантійців на природні катастрофи. Він досліджував, як ці катастрофи сприймалися населенням та як це відображалось у їх релігійних уявленнях та практиках. Важливим внеском Нісського в дану тему була його систематична та логічна структура розділу. Він об'єднав різні аспекти теми в логічні підрозділи та глави, що дозволило більш повно розглянути дану проблематику. Також Максиміан Константинопольський у своїй праці «Хроніка» звернув увагу на важливість вивчення природних катаклізмів, які мали великий вплив на життя і діяльність Візантії. У своїй роботі Максиміан зібрав багато інформації з різних джерел, таких як літописи, релігійні записки та документи. Він

⁹ Hinterberger M. Gregory of Nyssa on Earthquakes: Metaphysics, Poetry, and the Art of Living. In *Living with Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: Geological, Historical, and Cultural Aspects*, edited by Guido Vannini and Alessandro Sbriccoli, Berlin: Springer, 2013. P. 243-258.

приводив докладні описи різних природних катаклізмів, таких як землетруси, повені, смерчі та інші.

Наступний пункт буде присвячений, медичним текстам - ці джерела містять інформацію про медичну практику та методи лікування, які використовувалися у Візантії для боротьби з хворобами та епідеміями, а також про причини смерті від епідемії та способи їх запобігання. Так Прокопій Кесарійський у своїй праці «Історія війн з персами»¹⁰ він докладно описує хвороби, які поширювалися в той період в Візантії. При написанні розділу на тему «Хвороби» та «Умови медичного обслуговування» дані які надає Прокопій докладно описують не тільки війни, а й соціальні, економічні та медичні аспекти життя Візантії. Він розповідає про різні хвороби, які траплялися в цей період, такі як чума, грип, гепатит та інші, а також про способи лікування та профілактики цих хвороб.

Або «Хроніка» Іоанна Малали¹¹. У своїй «Хроніці» Малала згадує різні події, включаючи епідемії, хвороби та смертельні захворювання, які сталися в Візантійській імперії. Він може надати цінну інформацію про виявлення та поширення захворювань, способи лікування та медичну практику того часу.

Також важливі дані надає Іоанн Ефеський¹², його праці про медицину та хвороби є важливим джерелом для історії медицини в цьому періоді. У своїй праці. він описує різні захворювання, їх причини, симптоми та лікування, зокрема він розглядає такі хвороби, як грип, чума, лихоманки, дизентерія, амебіаз, туберкульоз і багато інших. Іоанн Ефеський використовував в своїй праці як класичні медичні джерела, так і власний досвід. Він також використовував термінологію, що відповідає тому часу, тобто медичні терміни, які ми використовуємо зараз, не використовувалися в той час.

¹⁰ Прокопій Кесарійський. Історія війн // Книга 7. Переклад з грецької Михайла Івана / Видавництво Критика, 2012. С. 175 – 176.

¹¹ Іоанн Малала. Хронографія // переклад з грецької О. О. Радкевича. // Київ: Видавництво Наукова думка // Розділи: Про лікарів та їхнє мистецтво та Про хвороби та ліки. 2007. С. 168 – 172, 200 – 207.

¹² Іоанн Ефеський. Хроніка // Переклад з грецької М. Литвака / Видавництво Наукова думка, Київ, 1975. С. 77.

Трактат, який написав Іоанн Дамаскин¹³, представляє велике значення для вивчення історії медицини візантійського періоду. Він базується на дослідженнях та записах своїх попередників, таких як Орібасій, Аетій та Паузаній, які детально описали різноманітні хвороби свого часу. Саме за рахунок аналізу попередніх досліджень, дана праця набуває такого значення, оскільки вона спростовує пошукову джерельну базу.

Наступні глави першого розділу, включають в себе також усіх вище перерахованих візантійців. Тому відступаючи від середньовічних праць істориків, медиків та філософів, потрібно розглянути сучасні праці. Бо для отримання більш повного розуміння теми, необхідно враховувати й сучасні наукові праці, які, хоча можливо лише частково згадуються в наступних розділах, все ж внесли свій вагомий внесок до створення даної дипломної роботи.

Загалом, різноманітні дослідження різних аспектів смерті в Візантії з 4 по 9 століття розкривають значення релігійних вірувань та традицій у відношенні до смерті та поминання померлих у візантійському суспільстві. Наукові джерела та дослідження дозволяють поглибити знання про культуру та поведінку візантійців у відношенні до померлих, які згадуються у різноманітних історичних джерелах.

Завдання дослідження повинне дати відповідь на питання, що стосуються роботи. А саме, чи актуальна робота на даному етапі, якщо так, то як саме і кому вона може допомогти при вивченні даної теми.

Методологія та методи дослідження. Методологія дослідження теми «Смерть в Візантії з 4 по 9 століття» вимагає вивчення багатьох аспектів візантійської культури, а тому повинна використовувати широкий спектр джерел та аналітичних методів.

¹³ Іоанн Дамаскин. Історія Християнської Церкви // Переклад з грецької Андрія Куликовського / Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2012. С. 481 – 482.

Найважливішим етапом методології є дослідження та аналіз наявних інформаційних джерел та літератури з теми. Це можуть бути історичні документи, літописи, літературні твори, архівні матеріали, археологічні знахідки та інші джерела, що містять інформацію за темою.

Крім того, необхідні такі аналітичні методи, як історична хронологія, порівняльний аналіз, критичний аналіз та етнографічний аналіз. Історична хронологія розкриває зміни у сприйнятті смерті в різні періоди візантійської історії, тоді як порівняльний аналіз дозволяє порівняти дані про смерть у Візантійській імперії з іншими періодами. Критичний аналіз джерел і літератури дозволяє усунути неперевірену інформацію і використовувати лише достовірні дані. Нарешті, етнографічний аналіз може бути корисним для розуміння релігійних і культурних аспектів імперських смертей.

Зміст даної роботи, включає вступну частину, три розділи які в свою чергу поділені на декілька частин, висновок, резюме українською та англійською мовами, та списком використаної літератури

Розділ 1. Причини смерті, їх різновид та тривалість життя

1.1. Тривалість життя.

Візантійська імперія, що існувала протягом великого проміжку часу, була однією з найбільш розвинутих та впливових держав світу. Одним з найважливіших аспектів її історії була тривалість життя, яка є ключовим показником добробуту та розвитку нації. У даній темі ми будемо досліджувати тривалість життя візантійців від 4 до 9 століття, включаючи різні фактори, що впливали на неї, такі як медицина, харчування, гігієна та соціальні умови. Дослідження цієї теми дасть нам можливість краще зрозуміти життя імперії, її народу та їхніх умов існування.

Середня тривалість життя в Візантії з 4 по 9 століття була досить низькою, і коливалася від 30 до 40 років (згідно з дослідженнями, проведеними істориками та археологами). Однак, варто враховувати, що цей показник може бути недостовірним через відсутність точних статистичних даних того часу.

За даними дослідження, проведених О. Поповим, тривалість життя візантійців у 4-7 століттях була близько 30-35 років, але в 8-9 століттях вона підвищилася до 40-45 років.¹⁴

Однак, життєвий вік може значно відрізнятися в залежності від різних факторів. Наприклад, клімат міг мати значний вплив на тривалість життя. В тих регіонах Візантії, де клімат був більш м'яким і сприятливішим для здоров'я, як от на півночі Малої Азії, люди зазвичай жили довше, ніж у регіонах з більш жорстким кліматом.¹⁵

Соціальний стан також міг впливати на тривалість життя. Люди з вищим соціальним статусом зазвичай мали кращий доступ до якісної медичної допомоги та харчування, що позитивно впливало на їхній життєвий вік. З

¹⁴ Попов О.І. Життя у Візантії. Київ: Наукова думка, 1995. С. 67 – 68

¹⁵ Кириченко А. С. Смертність та тривалість життя в Римській імперії та Візантії // Історичні студії. Вип. № 4, 2013. С. 77-85.

іншого боку, низький соціальний статус та погані умови проживання могли призвести до скорочення життєвого віку.

Також важливим фактором було харчування та доступ до питної води. У Візантії була розвинена система сільського господарства, що дозволяла забезпечувати населення достатньою кількістю їжі. Однак, наявність їжі не означає, що вона була якісною та здоровою. У Візантії було поширене вживання простих цукрів, що могли спричинити виникнення захворювань та прискорювати старіння. Крім того, часто в раціон вживалися продукти, які в теперішні часи вважаються небезпечними для здоров'я, такі як продукти з великою кількістю жирів та солі.

Війни та конфлікти з іншими народами, також могли призвести до масових втрат населення та зниження тривалості життя.¹⁶

Останнім чинником, який впливав на тривалість життя, була медична допомога. У Візантії була досить розвинена медицина, що дозволяло лікувати деякі захворювання та підтримувати здоров'я населення. Однак, в той же час, у лікуванні використовувались і методи, які сьогодні вважаються неправильними та шкідливими для здоров'я, також іноді медицина не могла впоратися з епідеміями та хворобами. У період з 6 по 8 століття вірусні захворювання та епідемії (наприклад, чума, віспа та інші) були поширені в більшості міст.

Проте, важливим фактором в житті людей того часу була якість життя, а не їхня тривалість. Люди мали можливість жити повноцінним життям, зважаючи на те, що в Візантії 4-9 століття були досить неспокійними, зокрема через війни та захворювання, життєвий вік населення був значно скороченим.

Таким чином, навіть були заходи призначені для збереження здоров'я та підвищення тривалості життя населення Візантійської імперії. Так було прийнято кілька законів, спрямованих на покращення санітарно-гігієнічних

¹⁶ Haldon J. Byzantium at War. Oxford: Osprey Publishing, 2002. P. 96.

умов і збереження здоров'я населення. Один з таких законів був прийнятий в 448 році і називався «*Novellae Constitutiones*». Цей закон забороняв поховання померлих у місті, що дозволяло зменшити ризик зараження від померлих. Крім того, були прийняті закони, які обмежували вживання алкогольних напоїв, а також забороняли розпалювати вогнища в містах, що допомагало запобігти пожежам та забрудненню повітря.¹⁷

Крім того, в цей період візантійська імперія зазнавала значних змін у своїй історії, що також вплинуло на життєвий вік населення. Наприклад, під час правління Юстиніана I (527-565 рр.) було здійснено реформи у законодавстві, які дозволили покращити умови життя населення. За його правління з'явилося багато нових будівель та інфраструктури, що покращило умови життя.¹⁸ Проте, пізніше у 7-9 століттях візантійці стали зазнавати нових проблем, зокрема епідемій та голоду, що скорочувало їхній життєвий вік. Тому у 9 столітті середня тривалість життя візантійців була близько 35 років.

Взагалі візантійці були дуже релігійними та вірили в Бога як у спосіб досягнення довголіття та благополуччя. Вони також розуміли важливість гігієни та чистоти для здоров'я та довголіття, тому вводили різні гігієнічні норми та обмеження. Усі ці чинники разом вплинули на життєвий вік візантійців у той період історії. Проте, насправді тривалість життя відома для обмеженої кількості людей, бо більшість населення не мала офіційних документів, що б підтверджували їхній вік. Тому дослідження засновані на різних джерелах, таких як документи церковних архівів, інформація з надгробних надписів, викопних знахідок та інших джерел.

Загалом, дослідження тривалості життя візантійців у 4-9 століттях свідчать про те, що вони жили середньої тривалості життя, яка була середня для того часу та умов соціально-економічного розвитку, проте ж наслідок

¹⁷ Chryssanthopoulou E., Raptopoulos, S. The life expectancy of the population of Byzantium during the 4th–9th centuries AD: A re-evaluation using skeletons. *International Journal of Paleopathology*, 2019. P.88-90.

¹⁸ Herrin J. *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*. P. 156-160.

різних факторів, таких як війни, голод, епідемії та зміни клімату, середня тривалість життя могла значно коливатись залежно від періоду та регіону.

Що стосується питання про тривалість життя дітей та підлітків у Візантії 4-9 століття є досить обмеженою. Проте, можна припустити, що середня тривалість життя дітей була нижчою, ніж у дорослих. Дитина в Візантії могла бути піддана багатьом ризиковим факторам, таким як недостатнє харчування, хвороби та низька якість життя. Особливо вразливі були новонароджені діти, які часто померли у перші місяці життя в результаті хвороб та інфекцій. Підлітки також стикалися з багатьма ризиковими факторами, такими як хвороби, війни та голод.¹⁹

Також, були випадки, коли деякі люди досягали віку 70-80 років. Проте, даних про тривалість життя літнього населення є досить обмежено. У Візантії старші люди зазвичай мали високий соціальний статус та були поважаними у суспільстві. Вони здебільшого вважалися досвідченими і мудрими людьми, які могли передати свої знання та досвід молодшим поколінням. Деякі люди похилого віку виконували різноманітні ролі в уряді, військових чи релігійних організаціях. У Візантії були популярні різні практики, які допомагали підтримувати здоров'я та довголіття населення. Наприклад, важливим було правильне харчування та режим дня, що допомагало у підтримці фізичної та психологічної стійкості старшого покоління. Також, деякі люди похилого віку займалися фізичними вправами, що сприяло підтримці здоров'я. Але все ж, багато людей стикалися з проблемами зі здоров'ям і фінансовими проблемами, адже у Візантії не існувало системи соціального забезпечення, яка допомагала б підтримувати добробут старшого покоління. Однак, деякі люди похилого віку мали можливість отримати допомогу від своїх родичів та близьких людей, що допомагало їм пережити складні періоди свого життя.²⁰

¹⁹ Лебедев В. Візантія. Культура і цивілізація. Київ: Знання, 2002. С. 118-122.

²⁰ James L. Old Age in the Byzantine Empire. London: Bloomsbury Academic, 2019. P. 75-78

Існувала різниця між тривалістю життя чоловіків і жінок візантійського періоду. Загалом, жінки в ті часи жили трохи довше за чоловіків. Дослідження, проведені на основі аналізу статистичних даних з різних епізодів візантійської історії, показують, що в середньому тривалість життя жінок була на 2-4 роки більшою, ніж у чоловіків. Наприклад, за даними, зібраними в період 6-8 століть, середня тривалість життя жінок становила близько 40-45 років, тоді як середня тривалість життя чоловіків складала близько 35-40 років.²¹

Однак, варто відзначити, що ці дані мають свої обмеження, оскільки на той час не використовувалися сучасні методи збору та аналізу даних, і відомості про тривалість життя відображають загальні тенденції, а не індивідуальні випадки. Також важливо зазначити, що жінки візантійського періоду часто ставали жертвами соціальної та культурної дискримінації, що може впливати на їхню тривалість життя.

Отже, хоча була деяка різниця між чоловічою та жіночою тривалістю життя візантійського періоду, вона була не дуже значущою, і інші фактори, такі як соціальний статус, харчування та медична допомога, могли мати більший вплив на тривалість життя візантійців.

Отже, тривалість життя візантійців залежала від багатьох факторів таких, як розвиток та рівень медицини, хвороби, війни та конфлікти між іншими народами, харчування, клімат, соціальний статус, природні катаклізми та багато іншого.

1.2. Природні катаклізми

Візантійська імперія зіткнулася з численними природними катаклізмами, такими як землетруси, повені та інші. Ці катаклізми призводили до значних збитків для міст і сіл, а також до змін в соціальній та політичній ситуації в імперії. Тому в цьому розділі, ми розглянемо як саме природні

²¹ Burnett J. The mortality of the Byzantine Empire populations: some comments on recent research. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 25(1), 2001. P. 237-247.

катаклізми впливали на соціальний, економічний, торговельний, інфраструктурний розвиток в Візантії.

Так один із видів природних катаклізмів є землетруси. Землетруси були невід'ємною частиною життя у Візантії в період з 4 по 9 століття. Згідно з дослідженням, землетруси в 535 році та 827 році мали суттєвий вплив на соціальне життя населення Візантії. Землетрус, який стався в 535 році, став одним з найбільш руйнівних в історії Візантії. Землетрус викликав руйнування багатьох міст, зокрема Константинополя та Сицилії. Це призвело до значних економічних збитків та втрати життя понад 30 тисяч людей. Подальші дослідження показали, що цей землетрус також мав вплив на політичну стабільність Візантії, оскільки він став причиною руйнування багатьох будівель та інфраструктури. Землетрус, який стався в 827 році, також мав великий вплив на соціальне життя населення Візантії. Цей землетрус викликав значні пошкодження в місті Мессіна на Сицилії, яка в той час була важливим портом у Візантії. Це призвело до зменшення торгівлі та збитків для економіки міста. Цей землетрус також мав вплив на соціальну структуру населення, оскільки багато людей були змушені шукати нові місця для проживання через руйнування їхніх будинків.²²

Авжеж це були не єдині випадки землетрусів які стали на території Візантії. Так важливо згадати про землетрус, який стався в Каппадокії в 368 році. Григорій Нісський, один з найвідоміших філософів та богословів Візантії, описував землетруси у своїх творах. У своїй проповіді про землетрус, який стався в Каппадокії в 368 році, Григорій Нісський звертав увагу на велику силу природної катастрофи та її вплив на життя людей. Він писав: «Цей землетрус не тільки зруйнував міста і вбив безліч людей, але також викликав глибокі переживання та психологічну травму серед вцілілих. Люди залишили свої домівки і ніколи більше не повернулися до своїх зруйнованих міст».

²² Mosser M. J. The Social Impact of Earthquakes in Byzantine Sicily (535–827 AD). *Environmental Archaeology*, vol. 25, №3, 2020. P. 260-271.

Григорій Нісський також розглядав землетрус як наслідок гріхів людей і позивав до покаяння та духовної перебудови: «Такі природні катастрофи є покаранням від Бога за наші гріхи та негідність. Ми повинні покаятися та змінити свої життєві принципи, щоб уникнути подібних катаклізмів у майбутньому». Філософ був переконаний, що землетруси можуть мати духовний вплив на людей та допомагати їм змінювати своє життя на краще.²³

Природні катаклізми також мали соціальні та політичні наслідки для імперії. Наприклад, землетруси та інші катастрофи призводили до знищення значних частин населення, зокрема знищувалися майнові інтереси знаті, що знижувало її вплив у суспільстві. Також, збитки, завдані природними катаклізмами, зменшували доходи держави, що ускладнювало здатність імперії здійснювати зовнішню та внутрішню політику, зокрема здійснювати військові експедиції, будувати нові будівлі та інфраструктуру, сприяти розвитку науки, мистецтва та культури. Крім того, природні катаклізми можуть мати значний вплив на психологію населення. Після катастрофи, люди можуть почуватися розлюченими, безнадійними та безпомічними, що може викликати соціальну та політичну нестабільність.

Масштабні пожежі були досить поширеними явищами в історії Візантії в період з 4-го по 9-те століття. Григорій Нісський згадує про пожежу, яка сталася в Кесарії в 363 році, у своїй «Філософській грамоті». Він описує знищення міста і його забудови: «Місто від давніх часів зникло від пожежі, залишивши лише кілька залишків його колишньої величі». Водночас він звертає увагу на моральні наслідки пожежі: «Згубний вплив подібних бід на душу є значно більшим, ніж їхній фізичний вплив, який є тільки тимчасовим». Філософ також вважає, що пожежа була наказом Божим, який «завжди втручається відповідно до Його мудрості і доброчесності», і що вона мала на меті навчити людей «покорі і визнання влади Божої». Цитата з «Філософської

²³ Hinterberger M. Gregory of Nyssa on Earthquakes: Metaphysics, Poetry, and the Art of Living. In *Living with Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: Geological, Historical, and Cultural Aspects*, edited by Guido Vannini and Alessandro Sbriccoli, Berlin: Springer, 2013. P. 243-258.

грамоти»: «І так, як нам здається, все, що сталося, сталося з наказу того, хто завжди втручається відповідно до Його мудрості і доброчесності, щоб ми навчилися покорі та визнанню влади Божої».²⁴

Найбільш відомою з таких пожеж є пожежа в Константинополя, яка знищила значну частину міста. Максиміан Константинопольський був філософом та богословом, який проживав в 7 столітті в Константинополі. Він написав «Книгу про волю та причину», у якій він досліджує проблему вільної волі та долі людини. У своїй праці він згадує пожежу, яка сталася в Константинополі в 656 році. Він вважає, що пожежа була покаранням за гріхи людей і водночас можливістю для них переосмислити свої дії та звернутися до Бога за милостью. Він пише: «Чому ж це сталося? Очевидно, через гріхи людей, які вчинили зло на Землі і заслужили на себе кару. Але Бог дає нам можливість переосмислити наші дії і звернутися до Нього за милостью. Таким чином, пожежа може бути не тільки карою, але й можливістю для нас покаятися і покращити своє життя». Філософ вірив, що Бог має плани для кожної людини, але вільна воля дозволяє нам вибирати свій шлях. Він закликав людей зрозуміти важливість вибору правильного шляху та дотримуватися Божих заповідей.²⁵

Пожежі також були поширеними в інших частинах імперії. Наприклад, пожежа в Салоніках знищила значну частину міста та викликала значні людські жертви. У 730 році пожежа також спричинила великі руйнування. Пожежі мали значний вплив на імперію, оскільки знищення міст та інфраструктури ставило під загрозу економічне благополуччя імперії. Крім того, пожежі можуть виникати в результаті війн або внаслідок ненавмисної дії людей, що свідчить про незгоду та соціальну нестабільність в імперії.

²⁴ Norrington D. J. Flood and Fire: Gregory of Nyssa on Natural Disasters. In: *Patristic Studies in the Twenty-First Century. Proceedings of an International Conference to Mark the 50th Anniversary of the International Association of Patristic Studies*, ed. by B. Neil, J. Leemans and T. Fuhrer. Turnhout, Belgium: Brepols, 2015. P. 425-439.

²⁵ Maximus the Confessor. *The Cosmic Mystery of Jesus Christ*. Translated by Paul M. Blowers and Robert Louis Wilken. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press. Chapter 8. *The Fire of the Love of Christ*, 2003. P. 90-103

Виверження вулкана є одним із найбільш небезпечних природних явищ і можуть мати серйозний вплив на імперію. Візантійська історія свідчить про кілька виверження вулканів, які відбулися в період з 4 по 9 століття. Один з найбільш відомих виверження вулкана, яке відбулося в цей період, це виверження вулкана Траліс на острові Санторіні в 726 році. Виверження викликало значні зміни у природному ландшафті острова та сильні землетруси, які пошкодили будівлі та структури у південній частині Балканського півострова, включаючи Константинополь. Інше відоме вулканічне виверження відбулося в 472 році на острові Етна, який входив до складу Візантійської імперії на той час. Виверження викликало значні руйнування на острові.

Крім землетрусів, виверження вулканів та пожеж, у цей період у Візантії траплялися й інші природні катаклізми, такі як повені, смерчі, град та інші стихійні лиха. Ці катаклізми призводили до значних економічних втрат, руйнування міст, пошкодження майна та інфраструктури. Наприклад, в 548 році в Єгипті трапилася значна повінь, яка спричинила руйнування міст та інфраструктури, загибель людей та тварин, та значні економічні втрати. Прокопій Кесарійський, історик і дипломат, який жив у 6 столітті у своїй книзі «Історії» описує повінь, яка трапилася в 548 році в Єгипті. За словами Прокопія, ця повінь була найбільшою і найстрашнішою за всю історію Єгипту. Він описує, як вода вилилася з Нілу та затопила велику частину країни, руйнуючи будівлі, мости та інфраструктуру, і призводячи до загибелі багатьох людей та тварин. Прокопій також зазначає, що ця повінь стала причиною значних економічних втрат, оскільки вона знищила багато посівів та призвела до голоду. Він описує, як люди були вимушені їсти навіть трупи тварин, щоб вижити.²⁶

²⁶ Прокопій Кесарійський. Історії: В 8 т. Т. 4 // пер. с греч. под ред. Ю. В. Андреева. Москва: Наука, 1976. С. 193 – 194.

У 578 році в Понте трапився град, який знищив багато посівів та призвів до голоду. Прокопій Кесарійський пише: «В ті дні, коли Запад був уже підданий громадській владі, на Понте випала дощ із такою силою, що, наче грізний суд, викликав на землю найжахливіший град». Прокопій детально описує, як град руйнував міста та села, знищував посіви та завдавав шкоди тваринам: «Кругом, як на полі бою, лежали померзлі тіла тварин і людей. І всюди виднілися крижані купи, що були настільки великі, що ніхто не міг їх розтопити». Він також зазначає, що град призвів до значних економічних втрат, оскільки він знищив багато посівів, та призвів до голоду в цьому регіоні: «У наступному році не було жодного збору зерна в Понте, бо навіть якщо б були якісь посіви, вони не змогли дати жодного урожаю». За словами історика, ця подія була не тільки катастрофою для місцевого населення, а й явищем, яке викликало жах та страх у багатьох людей, оскільки град був в той час рідкісним явищем.²⁷

У 4-9 столітті Візантійська імперія зазнала багато втрат через природні катаклізми, такі як землетруси, повені та виверження вулканів, але катаклізми могли мати і позитивні наслідки. Один з позитивних аспектів природних катаклізмів полягав у тому, що вони змушували Візантію зосередитися на відновленні пошкодженої інфраструктури та забезпеченні необхідного життєвого простору для населення. Це стимулювало розвиток містобудування та архітектури, що в свою чергу забезпечувало більш комфортні умови життя.

Крім того, природні катаклізми можуть бути корисними для землеробства. Наприклад, після повені вода приносить новий шар родючого ґрунту, що поліпшує урожайність земель. Також виверження вулканів можуть залишати на землі відкладення мінералів, які підвищують родючість ґрунту та сприяють розвитку різноманітних галузей, таких як металургія та гірництво. Крім того, природні катаклізми можуть мати позитивний вплив на економіку

²⁷ Прокопій Кесарійський. Войны. Книга VIII. Глава XXII. // Прокопій Кесарійський. Сочинения в 6 томах. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. Том 2. С. 165-166.

Візантії. Наприклад, землетруси можуть сприяти виявленню нових корисних копалин та рудних родовищ, що можуть бути використані для виробництва різних товарів. Також природні катаклізми можуть стимулювати розвиток торгівлі, зокрема завдяки збільшенню потреб у засобах відновлення після природних катаклізмів, таких як будівельні матеріали та інші товари.²⁸

Отже, природні катаклізми в 4-9 столітті були значними факторами, які впливали на життя населення Візантії. Ці катаклізми мали багато негативних наслідків, включаючи загибель людей, руйнування міст і т.п. Однак, є деякі позитивні аспекти таких катаклізмів, як збагачення ґрунту в результаті повеней і підвищення рівня свідомості населення щодо необхідності збереження природи. Також важливо зазначити, що з часом людство здатне адаптуватися до природних катаклізмів, створюючи системи запобігання і реагування на них. У цілому, природні катаклізми в 4-9 столітті Візантії були невід'ємною частиною життя того часу і залишили свій відбиток в історії регіону.

1.3. Хвороби

У 4-9 столітті, у період середньовіччя, було багато хвороб, які здавалися невиліковними, оскільки медицина того часу була обмеженою. Деякі з найпоширеніших хвороб в цей період були:

Чума: Чума була однією з найпоширеніших хвороб у той час.

Лепра: Лепра, також відома як «хвороба Гансена», була хронічною інфекційною хворобою, яка вражала шкіру, нервову систему та органи зору.

Дизентерія: Дизентерія - це інфекційне захворювання кишечника, яке може призводити до гострих болів у животі, діареї та дегідратації.

²⁸ Kountoura-Galaki E. Natural disasters in the Aegean and the Byzantine Empire. Bulletin of the Geological Society of Greece, 40(2), 2007. P. 671-678..

Сказ: Сказ був ще однією епідемією, яка була поширена в середині Візантії в цей період. Він також передавався через контакт з хворими та мав високу смертність.

Тиф: Тиф - це інфекційне захворювання, яке передається через харчові продукти та воду, і може призвести до високої температури, головного болю та виразок на шкірі.

Епідемії: У той час було багато епідемій різних захворювань, включаючи туберкульоз, дифтерію, віспу, вітрянку та інші.

Інфекції шкіри: У той час також було поширеним ряд інфекцій шкіри, включаючи грижу, гнійні захворювання та інші.

Туберкульоз: Туберкульоз - це інфекційне захворювання легень, яке може бути дуже небезпечним, особливо для людей зі слабким імунітетом.

Малярія: Малярія - це інфекційне захворювання, яке передається комаром та може призводити до високої температури, головного болю та ураження органів.

Епілепсія: Епілепсія - це неврологічне захворювання, яке може призводити до судом та інших симптомів.

Грип: Грип був поширеним захворюванням, яке може призводити до високої температури, кашлю та біль у горлі.

Кропив'янка: Кропив'янка - це алергічна реакція на деякі речовини, які можуть бути знайдені в харчових продуктах, ліках, рослинах та інших матеріалах.

Жовтяниця: Жовтяниця - це інфекційне захворювання печінки, яке може призводити до жовтяниці шкіри та очей.

Страчення: Страчення - це стан недостатнього харчування, який може призводити до втрати ваги та інших симптомів.

Ці захворювання були поширені в середньовіччі, але з розвитком медицини та гігієни вони стали менш поширеними та більш керованими.

Візантійська імперія в 4-9 столітті була сильно позначена епідеміями та захворюваннями. Найбільш поширених захворювань в той період: чума, сказ, дизентерія, тиф, малярія, лепра. Ці хвороби були дуже поширеними в середині Візантії в 4-9 столітті та мали серйозний вплив на здоров'я населення та життєвий рівень. Крім тих, що були згадані вище, були інші хвороби, які теж були поширеними в цей період, серед них можна назвати гепатит, туберкульоз, епілепсію, дифтерію та інші.²⁹

У Візантії в 4-9 століттях лікування хвороб базувалось на традиційних методах, які були розвинуті ще в грецькій медицині та включали в себе як фізичні, так і магичні методи. Фізичні методи лікування включали в себе застосування різноманітних лікарських рослин та інших природних речовин, таких як мед, віск, олії, трави та коріння. Використання цих речовин було спрямоване на зменшення болю та запобігання подальшому розвитку захворювання. Крім того, у Візантії використовувалися пір'я, каміння та навіть власне волосся в різних методах лікування. Магічні методи лікування включали в себе використання чаклунства, обрядів, молитов та інших релігійних обрядів. Візантійці вірили в те, що душа та тіло є нерозривними, тому для лікування деяких хвороб було необхідно звернутися до релігійних обрядів, молитов та інших релігійних практик.³⁰

За часів Візантійської імперії також існували лікарні, які були в основному призначені для лікування військових поранень та тяжких хвороб. Тут використовувалися як фізичні, так і магичні методи лікування. Лікарі, які працювали в лікарнях, були підготовлені за грецькою медичною школою і застосовували знання з анатомії, фізіології та терапії, що були відомі в той час.

²⁹ Караченцева Л. П. Здоров'я та хвороба в середньовічній імперії: досвід Візантії. Київ: Видавництво Акта, 2017. С. 256

³⁰ Scarborough J. Byzantine Medicine. London: Routledge, 2005. P. 26

У Візантійській імперії у 4-9 століттях влада приймала різні заходи для боротьби з поширенням хвороб. Основні з них наступні:

Карантин - влада ввела обов'язковий карантин для тих, хто прибував до міста з інших місць. Це дозволяло зменшити поширення інфекцій та захистити місто від нових захворювань.

Чистота та санітарія - влада відводила значну увагу питанням здоров'я населення та створювала спеціальні комісії для контролю за чистотою та санітарним станом міст. Були введені обов'язкові правила щодо вивезення сміття та відходів з міста, очищення водних джерел та утримання міських вулиць в чистоті. Гігієна та санітарія мали значний вплив на поширення хвороб в Візантії в 4-9 століттях. Оскільки більшість хвороб у цей період передавалися через бруд та контакт з інфікованими речами, заходи з підвищення гігієни та санітарії були найбільш ефективними методами запобігання поширенню хвороб.

Візантійські влади дбали про збереження гігієнічних стандартів та підтримання санітарних умов у містах та селах. Наприклад, в містах були встановлені громадські бані, що дозволяли мешканцям регулярно мити свої тіла, що було сприятливо для здоров'я. Також, візантійські влади контролювали якість води, що постачалася до населених пунктів та прибирали сміття з вулиць.³¹

Більшість хвороб, які поширювалися в Візантії в той час, були передавалися через комах та гризунів. Одна з таких хвороб була чума, яка переносилася за допомогою блох, що жили на гризунах. Іншою хворобою, яка також передавалася через гризунів, була лихоманка, викликана укусами комах. Тому, влади докладали зусиль для зниження кількості комах та гризунів в містах та селах.³² Також, візантійська влада ввела обов'язковий

³¹ Манолова Л. Медицина та гігієна в імперії Візантії: історичний огляд. Київ: Наукова думка, 2018. С. 66 – 70.

³² Sheldon J. A Brief History of Medicine. 2005. P. 75 – 77.

карантинний період для осіб, які були підозрюваними у зараженні, та ввели медичні ізолятори для лікування хворих.

Заборона на пересування - у разі виникнення епідемії, влада може закрити кордони міста та заборонити пересування між містами. Це дозволяє уникнути розповсюдження хвороби та зберегти здоров'я населення.

Релігійні обряди - у разі епідемії влада може організувати спеціальні релігійні обряди для прохання про врятування від хвороби та відвернення божественного гніву.³³

Всі ці заходи були спрямовані на захист населення від поширення хвороб та збереження здоров'я населення. Проте, не всі заходи були ефективними. Наприклад, карантин міг привести до недостатнього забезпечення населення продовольством та іншими необхідними ресурсами, що зробило людей вразливішими до захворювань. Також, не всі методи лікування, що використовувалися, були ефективними або безпечними, оскільки були обмежені знаннями про медицину того часу. Проте, заходи, що приймалися владою, мали певні позитивні результати. Наприклад, введення обов'язкового карантину може бути ефективним методом уникнення розповсюдження інфекції. Розвиток медичної науки та знання про причини хвороб в майбутньому дозволили більш ефективно боротися з ними.

Хвороби відігравали значну роль у соціальному та економічному розвитку Візантії у 4-9 століттях. Вони призводили до зменшення населення та зниження продуктивності робочої сили, що відображалось на економічному становищі імперії, також хвороби викликали потребу в медичному догляді та лікуванні, що стимулювало розвиток медичної науки в імперії. У 9-му столітті Візантія стала лідером у розробці методів лікування, що зумовлено значними досягненнями в медичній науці, зокрема в області хірургії.

³³ Sheldon J. A Brief History... P. 52 – 53.

Оскільки Візантія страждала, від багатьох епідемій с 4 по 9 століття, для зручності їх розглядання, мною була створена таблиця, яка включає в собі дати, коротку характеристику, а також назву епідемій.

Епідемія	Рік	Характеристика
Чума	541 – 542 рр.	Спалах в Єгипті, розповсюдження до Константинополя.
Чума	588 – 589 рр.	Спалах в Сирії та Палестині, поширення на Візантію.
Хвороба Юстиніана	541 – 542 рр.	Спалах в Константинополі та поширення на всю імперію.
Хвороба Юстиніана	561 – 562 рр.	Спалах в Італії, Північній Африці та Іспанії, зменшення населення.
Чума	746 – 747 рр.	Спалах в Константинополі, вплив на економіку імперії.
Чума	750 – 751 рр.	Спалах в Єгипті та Сирії, вплив на розвиток ісламу.
Лихоманка	746 – 747 рр.	Спалах у всій імперії, зменшення населення та вплив на економіку.
Лихоманка	766 – 767 рр.	Спалах в Константинополі та на острові Крит, швидка передача через комах.
Чума	842 – 843 рр.	Спалах в імперії, зниження чисельності населення.

В даному розділі ми розглянемо тільки ті епідемії які за яких імперія зазнала найбільших руйнувань та смертей серед міського населення.

І так почнемо розглядати чуму яка сталася з 541 по 542 рік. Прокопій Кесарійський залишив детальний опис чуми, яка вразила Візантію в цей період. Він описує, як хвороба почалася у північній Африці та поширилася до Єгипту, Сирії та інших частин Імперії. Симптоми хвороби це - висока

температура, кровоточивість, шкірні висипання та виразки, які відкривалися та гноїли. Більшість хворих помирали впродовж кількох днів після початку симптомів. Прокопій описує паніку та хаос, який охопив Імперію, коли хвороба почала поширюватися. Влада ввела карантин та закрила кордони міст, але це не допомогло зупинити поширення чуми. Історик пише: «І таким чином весь світовий порядок зруйновано, тому що римляни, які були взуті в біло, від найвищих урядників аж до низів людей, умирали один за одним, ніяк не могли зупинити смертельну хворобу, бо вона була дуже велика, і ніщо не могло зупинити її поширення... Таким чином, люди померли великою кількістю, не нараховуючи навіть тих, які померли поза межами міста, але числа навіть і на початку ще були великі».³⁴ В результаті цієї епідемії втрати населення Візантії становили приблизно 25 – 50%, тому вона стала однією з найбільших епідемій у всій історії людства.³⁵

Про епідемію в Візантії 541 – 542 років писав не тільки Прокопій Кесарійський, але й інші автори. Наприклад, Іоанн Ефеський у своїй «Хроніці» також згадує про цю епідемію, називаючи її «пандемією». Він описує, що хвороба поширилась зі сходу на захід і збирала жертви у всіх містах та селах. Він пише: «У цей час була пандемія, яка походила на сказ, хвороба швидко розповсюджувалась зі сходу на захід і збирала жертви у всіх містах та селах. Люди втрачали свідомість, розуміння, мову, а потім помирали».³⁶

Наступна епідемія яка вразила Візантію сталася в 746 – 747 роки в Візантії, також відома як «пандемія юстианівського часу», яка сильно вплинула на життя народу в імперії. Прокопій Кесарійський згадує про цю епідемію у своїй «Історії війн», де описує її наслідки та поширення. За словами Прокопія, хвороба була особливо смертоносною в Константинополі, де вона забрала життя багатьох людей. Прокопій також описує симптоми хвороби, які

³⁴ Прокопій Кесарійський. Війни Юстиніана. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2011. С. 22.

³⁵ Лестер К. Юстиніан Великий. - Київ: Дух і Літера, 2016. С. 77

³⁶ Іоанн Ефеський. Хроніка. // Переклад з грецької М. Литвака. // Видавництво Наукова думка, Київ, 1975. С. 77.

включали високу температуру тіла, шкірні висипи та кровотечу з носа. Хворі ставали слабкими та байдужими до свого здоров'я, і зазвичай помирали через декілька днів. Цитата: «Хвороба там захопила таку велику кількість людей, що не вистачало місць для поховання трупів. Багато людей померли в будинках, на вулицях та в церквах, а ніхто не міг допомогти їм».³⁷

Іоанн Дамаскин, знаменитий християнський письменник і теолог 8 століття, у своїй праці «Історія Християнської Церкви» також згадує про епідемію, яка сталася в Візантії в 746 – 747 роках. Він описує цю епідемію як «божевільну хворобу», яка «вирвалася з глибини землі» і «спалахнула нараз». Іоанн також згадує, що хвороба була особливо смертоносною для молодих людей: «Відбулася божевільна хвороба, вирвалася з глибини землі, що спалахнула нараз і накрила всі міста та села. Хвороба була особливо смертоносною для молодих людей». Також згадується, що під час цієї епідемії відбувалося безліч інших бід, таких як голод і землетруси, і вважав, що це було Божим покаранням за гріхи людей. Цитата: «У ці роки сталися інші страшні біди: голод, землетруси, війни, наводнення. Та це все не було нічого порівняно з божевільною хворобою, яка була Божим покаранням за гріхи людей».³⁸

Хвороба характеризувалася різкими симптомами: висока температура, головний біль, швидка втрата ваги, кровотечі з ясен, кінцівок і травного тракту. Вона була особливо смертоносною для молодих людей та дітей. Загальна смертність становила до 50%. Через відсутність наукового розуміння про цю хворобу, було прийнято багато міфів та легенд про її причини. Одні вважали, що це було покарання Бога за гріхи людей, інші вважали, що це була епідемія, що розповсюджується через повітря. Зараз відомо, що ця епідемія

³⁷ Прокопій Кесарійський. Історія війн // Книга 7. Переклад з грецької Михайла Івана / Видавництво Критика, 2012. С. 175 – 176.

³⁸ Іоанн Дамаскин. Історія Християнської Церкви // Переклад з грецької Андрія Куликовського // Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2012. С. 481 – 482.

була викликана бактерією *Yersinia pestis*, яка переносилася блохами на гризунів, таких як пацюки та миші.³⁹

Візантія стала свідком багатьох епідемій протягом своєї історії з 4 по 9 століття. Хоча наука медицини в той час була на низькому рівні, і були мало ефективних засобів лікування, візантіїці використовували свої знання та ресурси, щоб боротися з хворобами та запобігати їх поширенню. Більшість епідемій, які вразили Візантію, були дуже смертоносними та мали серйозний вплив на її населення та історію. Хоча багато з хвороб, які вразили Візантію, вже не є загрозою для людства сьогодні, інші залишаються актуальними й досі. Історія Візантії демонструє, як важливо мати розвинену медицину, ефективні методи профілактики та контролю за захворюванням, а також здатність реагувати на непередбачувані випадки епідемій для збереження життя та здоров'я людей.

1.4. Умови медичного обслуговування

Медичне обслуговування є невід'ємною частиною суспільного життя кожної епохи. У Візантії, одній з найбільш значущих культурних і державних формацій світу, медицина розвивалася впродовж століть і займала важливе місце у житті суспільства. У даній темі ми розглянемо умови медичного обслуговування візантійського населення з 4 по 9 століття, дослідимо основні види медичної допомоги, її організацію та особливості функціонування медичних закладів у Візантії. Данна тема може виявитися цікавою не тільки для істориків, але і для всіх, хто цікавиться розвитком медицини та систем забезпечення здоров'я в минулому.

У Візантії навчання на лікаря було досить складним та тривалим процесом. Будь-яка особа, яка бажала стати лікарем, повинна була здати вступні іспити, які охоплювали широкий спектр знань з гуманітарних та наукових дисциплін, таких як граматика, риторика, математика, філософія та

³⁹ Нечипоренко А. А. Чума Східної Візантійської держави 746–747 років // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Історія. Політологія. Соціологія, (1), 2016. С. 30 – 34.

медицина. Після успішного проходження вступних іспитів, студентам потрібно було пройти 7 років навчання в одному з візантійських університетів або відвідати відповідні курси відомих лікарів. Протягом навчання студенти вивчали широкий спектр медичних дисциплін, таких як анатомія, фізіологія, біологія, хімія та терапія. Вони також вивчали медичну етику та навички комунікації з пацієнтами. Щоб отримати ліцензію на практику, студент повинен був успішно закінчити навчання в медичній школі, пройти спеціальні іспити та набути практичного досвіду на підприємствах та в лікарнях. Після закінчення навчання студент міг працювати на декількох різних рівнях в медичній сфері. Молоді лікарі можуть починати свою практику як учні або помічники наставника-лікаря, що мали власну практику. Вони також могли приєднатися до лікарської гільдії, яка була об'єднанням лікарів різного рівня та спеціалізації. Протягом своєї практики лікарі могли набувати нових знань та досвіду, проходячи додаткові курси, навчальні стажування та працюючи в різних медичних установах. За часів Візантійської імперії виникло декілька шкіл медицини, які були зосереджені в різних містах і регіонах імперії. Найбільш відомими з них були медична школа у Константинополі та медична школа на острові Кос, де вчився відомий лікар Гіппократ.⁴⁰

Лікарні в Візантії в період з 4 по 9 століття виглядали як досить розвинені медичні заклади, які були організовані та управлялися церковною владою. Зазвичай, лікарні розміщувалися при храмах або монастирях, та надавали безкоштовну медичну допомогу. Лікарні виконували функції лікувальних закладів, а також слугували місцем для догляду за хворими та інвалідами, які не мали родичів або опікуна. Також лікарні були побудовані за особливими архітектурними стандартами, які відображали церковні традиції та духовні цінності імперії. Вони часто мали великі зали для лікування хворих та окремі палати для ізолюваного догляду за тяжкохворими.⁴¹ В лікарнях були

⁴⁰ Кучеренко П.А. Візантійська освіта в середні віки. Київ: Видавництво Наукова думка. С. 127 – 140.

⁴¹ Костенко М. О. Візантійська медицина. Київ: ВЦ Академія. 2003. С. 55 – 60.

різноманітні медичні інструменти та прилади, які використовувалися лікарями для діагностики та лікування хворих. У лікарнях здебільшого використовувались ручні інструменти, такі як розгалужені пінцети, зонди, щипці, скребки та ножі. Наприклад, для проведення хірургічних операцій використовували ножі з різними формами та розмірами, а також гострі леза для ампутацій кінцівок. Для діагностики захворювань лікарі використовували прилади, такі як розширювачі для вух, рота та носа.⁴²

Лікування пацієнтів у Візантії було досить різноманітним. Основні методи включали дієту, масажі, фізичні вправи, водні процедури та лікування ліками. Масаж використовувався для покращення кровообігу та зняття болю. Масаж виконували як руками, так і за допомогою спеціальних масажних інструментів, наприклад, масажних палиць. Також у Візантії широко використовувались різні дієтичні методи лікування. Харчування пацієнтів контролювалось лікарем, який призначав дієту в залежності від діагнозу. Також використовувалися різні фізичні вправи та вправи на свіжому повітрі, які допомагали підтримувати тіло в формі та зміцнювати здоров'я. У лікуванні застосовувалися також гідротерапія, ароматерапія та інші методи.⁴³

Духовне лікування було важливою складовою медичної практики у Візантії. Згідно з давньо візантійською традицією, лікування повинно бути комплексним і включати духовні і фізичні аспекти. У цьому контексті, церква відіграла важливу роль у лікуванні хворих, і були створені спеціальні монастирі та лікарні для надання медичної допомоги. У Візантії духовне лікування включало молитви, обряди та священну благодать. Монахи та священики надавали духовну підтримку хворим та їх родинам, допомагали у подоланні духовних проблем, які можуть виникати внаслідок хвороби. Крім

⁴² Головацький В. Ю. Медицина та фармація Стародавнього світу. Київ: Здоров'я. 2012. С. 127 – 128.

⁴³ Головацький В. Ю. Медицина та фармація... С. 141 – 146.

того, духовні лідери вважали, що здоров'я тіла та душі є нерозривними, тому надання духовної допомоги було важливим елементом лікування.⁴⁴

Медицина в Візантії описується у різних хроніках та трактатах які мають велику цінність для аналізу даної теми. Так, найвідоміші з них та найцінніші для нашої теми, це твори Орибасія – грецького медика, який жив у 4 столітті та був придворним лікарем імператора та Іоанна Малали – автор «Хроніки».

Так, Орибасій зібрав відомості з творів лікарів і включив їх до праці під назвою «Збірка медичних знань». У своїй праці Орибасій зібрав знання з різних медичних джерел, включаючи грецьку медицину, медицину Індії та Персії, а також знання з практики своїх попередників і сучасників. «Збірка медичних знань» стала однією з найбільш впливових медичних праць у середньовічній Європі і використовувалася як основа для багатьох медичних підручників. У своїй праці Орибасій описав багато хвороб та їх лікування. Він надавав великий акцент на правильне харчування і використання лікарських рослин, а також на важливість гігієни та протиепідемічних заходів. Він також звертав увагу на важливість психічного здоров'я і зазначав, що у деяких випадках лікування повинне бути комплексним, з врахуванням духовної складової.

«Хроніки» Іоанна Малали - це твір про те, як жили та діяли візантійці того часу. Загалом, у своїй праці Іоанн Малала описує багато хвороб та методів їх лікування, включаючи різноманітні засоби, такі як ліки, дієту, гігієну та масаж. Він також звертає увагу на важливість профілактики та гігієни для запобігання захворюванням. Як приклад можна навести, різноманітні поради з використанням рослин, для лікування хворих: «Деякі лікарі знаходять заспокійливу рослину, яку вони змішують з медом та вина, і таким чином вони приготують ліки для тих, хто має біль у животі», або можна навести ще приклад: «Тому, якщо хтось страждає від болісного кашлю, йому слід пити

⁴⁴ Мельник А. Духовність та лікування: давньовізантійський досвід // Часопис Київського університету, 2004. С. 67 – 71.

пиво з листям м'яти та додавати до цього білки яєць або соку з кореня моркви». У «Хроніках» також згадується про застосування різних процедур та медичних інструментів, які використовувалися лікарями. Наприклад, згадується про застосування купелей для лікування хвороб, таких як артрит та ревматизм. Уривок з твору: «Лікарі часто рекомендували хворим з артритом або ревматизмом приймати купелі, щоб полегшити біль та запобігти застою кров». Крім того, ще згадується і про лікування деяких захворювань за допомогою скальпелів. Ось ще один уривок з твору, який описує цей метод лікування: «Скальпелі ж використовувалися для проведення різних процедур, таких як оперативні втручання чи видалення пухлин».⁴⁵

Умови медичного обслуговування в Візантії с 4 по 9 століття були досить розвинутими та різноманітними. Медицина в імперії просувалася не тільки у сфері діагностики та лікування, але й у сфері гігієни та профілактики. Існували лікарі, що спеціалізувалися на різних галузях медицини, використовувалися різні методи лікування, такі як фізичні вправи, масаж, дієта, трави та інші. Умови медичного обслуговування в Візантії були доступні не тільки для багатих, але і для бідних та звичайних людей. Важливу роль у медичному обслуговуванні візантійців відіграла гігієна та профілактика захворювань. Імператори та урядовці просували ідею гігієни та здорового способу життя серед населення. Були проведені законодавчі акти та спеціальні ініціативи, спрямовані на запобігання захворювань та забезпечення належних умов для життя населення. Отже, можна стверджувати, що медичне обслуговування в Візантії с 4 по 9 століття було розвиненим та досить доступним для різних верств населення

1.5. Смертна кара

Смертна кара - це найбільш суворий вид покарання, який передбачає позбавлення життя злочинця. Він застосовується в різних правових системах

⁴⁵ Іоанн Малала. Хронографія // переклад з грецької О. О. Радкевича. // Київ: Видавництво Наукова думка // Розділи: Про лікарів та їхнє мистецтво та Про хвороби та ліки. 2007. С. 168 – 172, 200 – 207.

світу як засіб покарання за тяжкі злочини, такі як вбивство, зрада, генеральна зрада, злочини проти держави тощо. Застосування смертної кари є предметом дискусій в галузі прав людини та суспільства загалом, з огляду на можливу помилковість судових рішень та інші етичні та правові питання. Тож смертна кара була невід'ємною частиною правосуддя і в Візантійській імперії з 4 по 11 століття. За допомогою смертної кари, держава впливала на поведінку громадян та боролася зі злочинністю.

Один з головних аспектів, який досліджується в літературі, - це види злочинів, за які застосовувалась смертна кара. Згідно з законодавством того часу, до смертної кари можна було притягнути за вбивство, зраду, злочини проти держави, а також за важкі злочини, такі як грабіж, насильство і шахрайство. За своє перше вбивство злочинець міг бути ув'язнений, а за друге - позбавлений життя. Відповідно, смертна кара була застосована для тих, хто дійсно порушував закон і завдавав шкоди іншим. Також важливим аспектом використання смертної кари був метод її виконання. Вішання було найпоширенішим методом, але залежно від статусу злочинця можливими були інші способи виконання кари. Наприклад, якщо злочинець був військовослужбовцем, то йому можна було накласти кару з використанням військового меча.⁴⁶

Згідно з дослідженнями Аверінцева та Туринського, найбільш поширеним видом смертної кари була страта через повішання, яка часто виконувалася публічно на площах чи на високих місцях. Окрім того, існували інші методи карання, такі як приниження, заслання, конфіскація майна та інші.⁴⁷ Рішення про застосування смертної кари залежало від багатьох чинників, включаючи соціальний статус злочинця, його майновий стан, ступінь тяжкості злочину та інші. У наведеній літературі також зазначається, що смертна кара використовувалася не тільки як засіб покарання, але і як засіб

⁴⁶ Brown V. The Death Penalty in Byzantium: From Gregory Decapolites to Nikephoros Phokas. The Lawbook Exchange, Ltd., 2001. P. 16.

⁴⁷ Аверинцев С., Туринский С. История государства и права Византии. С. 289-291.

стримування злочинності, з метою запобігання подібним злочинам.⁴⁸ Хоча можна зосередитися на символічному значенні смертної кари в імперії Візантії, визнаючи, що це був показник суворості та справедливості імператорської влади.⁴⁹ Остроменський в своїй праці про Візантійське право детально описує законодавство, яке регулювало використання смертної кари та інші види покарання.⁵⁰

Один з прикладів з тексту, який описує регулювання смертної кари в Візантії, можна знайти в законі «Юстиніана I», де зазначається, що за зраду державі злочинця можна було повернути до смертної кари. Інший приклад, який показує, що застосування смертної кари було частково залежне від соціального статусу, можна знайти в описі Аверінцева про те, як імператор Юстиніан перетворив смертну кару на покарання, що застосовується лише до простолюдників, тим самим відкривши двері для злочинців з вищим соціальним статусом.

Можна навести конкретні приклади з законів «Юстиніана I», що описують використання смертної кари: «Якщо хтось здійснює зраду, нехай його піддадуть смертній карі»; «Якщо хтось вчинив вбивство, то він буде засуджений на смерть»; «Той, хто вчинив злочин проти неповнолітньої особи, буде засуджений на смерть».⁵¹ Таким чином, закони «Юстиніана I» детально визначали випадки, коли можна застосовувати смертну кару, а також встановлювали жорсткі стандарти для вчинення злочинів, за які передбачалася така кара.

Однак, вважається, що з часом в імперії Візантії почали зменшувати використання смертної кари, зокрема впроваджувати менш суворі види покарання, такі як заслання та конфіскація майна. Це пов'язувалося зі змінами

⁴⁸ Бруно Х. Смертна кара: Історія та дебати // Редакція: Девід Мюррей. Переклад: Андрій Миколайчук / Львів: Видавництво Піраміда, 2019. С. 21-26.

⁴⁹ Ніколаїдіс Еммануїл А. Смертна кара в імперії Візантії (4-15 ст.). Афіни: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2006. С. 43-50.

⁵⁰ Остроменський Г. Візантійське право. Київ: Видавництво Юрінком Інтер, 2002. С. 121-134.

⁵¹ Bruce W. Frier and Wendy M. The Code of Justinian. Book 9, 2016. P. 306 – 309.

в моральних та правових принципах, а також зі зростанням впливу християнства в імперії. В 9 столітті в імперії Візантії смертна кара залишалася одним з видів покарання, але вона стала менш поширеною, зокрема, в порівнянні з попередніми століттями. Це можна пояснити зменшенням кількості важких злочинів та зростанням рівня розвитку правової системи.

Отже, смертна кара в імперії Візантії була важливим елементом правової системи, використовувалася для покарання тяжких злочинів та як засіб стримування злочинності. Залежно від багатьох факторів, таких як соціальний статус злочинця та ступінь тяжкості злочину, застосовувалися різні види смертної кари. Однак, з часом, зокрема в 9 столітті, в імперії Візантії почали зменшувати використання смертної кари.

1.6. Смерть під час військових дій.

В імперії Візантії з 4 по 9 століття відбулося безліч війн, оскільки це була одна з найбільших і наймогутніших імперій світу того часу. Військові конфлікти того періоду призвели до втрати безлічі людських життів, які в основному були військовими, але також включали мирних жителів, що опинилися у зоні бойових дій. Нижче перераховані деякі з найважливіших війн, які відбулися в цей період:

1. Війна з персами (421-422 рр.): це була війна між Візантією та Перською імперією, що завершилася перемогою візантійців.
2. Готська війна (535-554 рр.): це була війна між Візантією та готами, що призвела до відновлення влади Візантії на території Італії.
3. Війна з персами (602-628 рр.): це була війна між Візантією та Сасанідською Персією, що завершилася перемогою візантійців і укріпленням їх влади на Сході.

4. Аравійсько-візантійська війна (634-750 рр.): це була серія війн між Візантією та Арабським Халіфатом, що призвела до втрати Візантією значних територій на Сході.
5. Болгарсько-візантійські війни (680-1018 рр.): це були серія війн між Візантією та Болгарією, що завершилися перемогою Візантії та утворенням її влади на Балканах.
6. Війна з норманами (1081-1185 рр.): це була війна між Візантією та норманами, що призвела до значних втрат Візантії на південному заході.

Це лише декілька прикладів з безлічі війн, що відбувалися в імперії Візантії, але усі вони несли великі втрати серед людських життів.

Війни того періоду відрізнялися великою кількістю жертв серед військовослужбовців та цивільного населення. Багато воїнів гинули під час військових операцій, але їхні втрати нерідко були порівняно з низькою ефективністю проведення бойових дій. На жаль, більшість смертей серед населення, які гинули під час війни, були внаслідок небезпек пов'язаних з умовами життя.

Також, причини смерті воїнів відрізнялися в залежності від того, на якому етапі війни вони гинули. Під час набігів та скорочених війн, де переважав швидкий рух військових підрозділів, більшість військовослужбовців гинула від поранень та ускладнень, що виникали після них. У більш тривалих конфліктах, що охоплювали більші території, більшість військовослужбовців гинула від хвороб, голоду та знемоги.

Зброя, що використовувалася військовими того часу, включала в себе луки, стріли, мечі та копії. Однак, бійці часто не брали участі у битвах у зброї, що відповідало традиціям того часу, проте це також зробило їх більш вразливими до ворожих атак.⁵²

⁵² Haldon J. The Byzantine Wars. Stroud, Gloucestershire: The History Press, 2008. №2.

За деякими джерелами, після битви поранені бійці були залишені на місці бою та померли від крововтрати, голоду та жаги. Крім того, військові дії також призводили до поширення різних захворювань та епідемій серед військових та цивільного населення.

В даній роботі, в попередніх розділах вже згадувався видатний історик і дипломат Візантійської імперії - Прокопій Кесарійський. У своїх творах він детально описує військові події, що відбувалися в імперії. Прокопій докладно описує багато війн та військових дій, у тому числі війни з персами, готами та вандалами. Він розповідає про технологію військового мистецтва, таку як використання балісти, катапульт, острів, артилерії, копій, мечів і щитів. Прокопій також надає важливі знання про соціальну та економічну ситуацію в імперії в той час, а також про важливі фігури у політиці та військових діях.

Можна навести декілька цитат з праці «Війни Юстиніана» про смертність під час війни. Так Прокопій пише: «Стрілянини грубих стріл знищували наші загони, і багато вояків, позбавлених своїх зброй, були забиті готами, хто був поранений, а хто був в порядку». Інша цитата, пов'язана з епідеміями, які часто спричиняли велику смертність під час війни: «А епідемія, яка почалася з чуми, стала дуже поширеною і багато вояків, що загинули, стали жертвами хвороби». Ще одна цитата згадує про смертність серед цивільного населення: «Хоча і здається, що було більше жертв серед наших солдат, насправді велика частина населення була вбита або розтрощена». ⁵³ Цитати з «Історії Війн» Прокопія про смертність людей: «У цій війні загинуло безліч людей, так багато, що жодна людина не може навіть приблизно оцінити їхню кількість»; «Багато воїнів померли з голоду та холери, а їхня кількість була такою великою, що декілька разів доводилося ховати

⁵³ Kaldellis A. Prokopios: The Wars of Justinian. Hackett Publishing Company, 2014. P. 131 – 216.

багато трупів в одній ямі»; «Загинуло багато людей, не тільки військових, але й мирних жителів міста, яких ворог вбивав без жалю».⁵⁴

Інші важливі дані, ми можемо знайти в творі візантійського діяча, історика та письменника Лева Діакона, який написав «Історію». «Історія» розповідає про події, що відбувалися від 407 по 842 рік в Візантійській імперії, включаючи війни та конфлікти. Автор детально описує війну з персами, арабами та болгарами.⁵⁵

Михайло Пселл був видатним візантійським істориком і державним службовцем, який жив у XI столітті. У своїй головній праці «Хронографія» він описує різні історичні події, включаючи війни. У своїй «Хронографії», Михайло Пселл описує багато війн, що сталися в Візантії. Він також згадує про смерть багатьох людей під час цих війн. Наприклад, у розділі 12 своєї «Хронографії», присвяченому правлінню Юстиніана I, Пселл описує війну з персами та зазначає: «Під час цієї війни було вбито багато воїнів і цивільних людей». У розділі 18 про правління Феодосія II, історик описує війну з арабами та зазначає: «Багато військових та цивільних людей загинуло в битвах, і ще більше було вбито під час вторгнення ворогів до міст та сіл»; «Більшість нашого війська загинула від нещасливих обставин, які настали під час війни»⁵⁶

Узагалі, смерть під час військових дій була вкрай поширеною у Візантії того періоду, але в той же час військові дії також відігравали важливу роль у формуванні та зміцненні імперії.

⁵⁴ Прокопій. Війни Юстиніана // Переклад з англійської Івана Мацкевича / Видавництво: Дух і Літера, 2003. С. 259, 416, 548.

⁵⁵ Лев Діакон. Історія. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2009. С 180 – 350.

⁵⁶ Михайло Пселл, Хронографія // Переклад з давньогрецької О. М. Філяшкіної / Київ: Видавництво Дух і літера, 2018. С. 58, 83.

Розділ 2. Особливості поховання

2.1. Поховання покійних

Поховання покійних завжди було важливою частиною людської історії, відображаючи вірування, традиції та культуру різних епох. Одним із найбільш цікавих періодів з цієї точки зору є Візантійська імперія. Візантійці були знамениті своїми розкішними та складними ритуалами, які містили різноманітні символічні дії та обряди.

Поховання візантійців мали особливу важливість, відображаючи вірування та культуру імперії. У похованні брали участь члени родини та друзі померлого, а також церковні чиновники, які проводили релігійні обряди. Поховання покійних були відмінною можливістю для візантійців показати свій статус та багатство, зокрема через використання розкішних могильних пам'яток та релігійних символів.

В даній главі ми розглянемо ритуали та традиції, пов'язані з похованням покійних в Візантії з 4 по 9 століття. Також розглянемо символіку та значення різних аспектів цих обрядів, а також їх вплив на культуру та історію Візантійської імперії. Проведення поховального обряду в Візантії мало не тільки релігійний, а й соціальний і політичний характер. Він був важливим елементом ритуалу і пам'яті, що відображав соціальний статус і роль покійної особи у суспільстві. Крім того, він служив для вшанування пам'яті померлого і показував повагу до нього. Також вважалося, що проведення поховального обряду допомагає душі померлого перейти у загробне життя.

У Візантійській імперії проголошення про смерть проводилося урочистим чином і мало велике значення. Зазвичай, про смерть повідомляли під час богослужіння в церкві, де священнослужителі читали списки померлих. Також, про смерть можна було дізнатися через посередників, які ходили по місту та розповідали про подію. Західний історик Г. Канторо в своїй праці «The History of the Byzantine Empire» зазначає: «Смерть повідомлялася

шляхом спеціальних оголошень в церквах, через спеціальних вісників, які ходили вулицями міста, або через гучномовців».⁵⁷ Крім того, на місцях померлих родичів можна було побачити свічки, які ставили біля вікон, що також слугувало ознакою смерті.

Таким чином, у Візантійській імперії проголошення про смерть мало різноманітні форми і проводилось різними способами.

Після смерті візантійця тіло перебувало в родинному помешканні, де проводилася процедура підготовки до поховання. Зазвичай тіло обполощували, після чого одягали в новий одяг. У деяких випадках на тіло клали спеціальну білу сорочку, що символізувала чистоту та новий початок. Далі тіло забирали з помешкання та переносили до церкви або до місця, де відбувалось поховання. Зазвичай, це було в церкві, де тіло знаходилося упродовж декількох днів, під час яких проводилися релігійні обряди і молитви.⁵⁸

Щодо того, хто саме забирив тіло покійного, то зазвичай це робили близькі родичі чи друзі. Також існувала професійна категорія людей - «баламути», які спеціалізувалися на похованні та обробці тіл. Вони могли бути запрошені родиною, якщо в ній не було достатньо людей, або якщо виникли якісь особливі обставини, що потребували додаткової допомоги.⁵⁹

Отже, після смерті візантійця тіло забирали з родинного помешкання та переносили до церкви або місця поховання, де проводилися релігійні обряди та молитви. Забирали тіло близькі родичі чи друзі, або професійні «баламути», які надавали допомогу у похованні та обробці тіл.

Авжеж в Візантійській імперії протягом згаданого періоду з 4 по 9 століття були і бездомні люди. Однак, на той час їх називали не «бездомними»,

⁵⁷ Kantor G. The History of the Byzantine Empire: From Its Glory to Its Downfall. FV Editions. P.56

⁵⁸ Burgess J. The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813. Oxford University Press. 2010. P. 237-240.

⁵⁹ Alexandra Germán. Byzantine Death: Rituals, Society, and Culture, 650-1450. Oxford University Press, 2017.

а «бідняки». Ці люди не мали власного майна та житла і зазвичай проживали на вулиці. Візантійська імперія мала систему благодійності та допомоги бідним, проте це не завжди було достатньо для забезпечення всіх потреб бездомних. За літературними джерелами, померлих бездомних та бідних візантійців нерідко забирали з вулиць та майданів в місті Константинополі та інших містах Імперії. Зазвичай їх тіла складали в спеціальний заклад для сиріт та безхатків, що називався – гробниця. У цьому закладі проводили короткий обряд, який складався з прощальної молитви та покладання грошей на тіло.⁶⁰

Про смерть бездомного або бідняка часто повідомлявся в публічних оголошеннях, які розміщувалися на видних місцях у місті. Такі оголошення називали «kerigma». Їх змістом було повідомлення про смерть та прохання небайдужих громадян про допомогу у витраті на поховання покійника. Більш забезпечені верстви населення зазвичай допомагали у витратах на поховання бідняків та бездомних.⁶¹

Отже, можна зробити висновок, що у Візантійській імперії бездомні та бідні люди мали свій спеціальний заклад для поховання, а про їх смерть повідомлялося шляхом розміщення публічних оголошень.

На відміну від бідняків, до поховального обряду імператора, ставилися з великою повагою. Так після смерті імператора, негайно проводили ряд обрядів і церемоній. Для імператорів також проводили величні церемонії, які відбувалися в каплиці палацу, що була відкрита для вірних та духовенства. Після церемонії, тіло було перенесене до церкви, де воно лежало на відкритому доступі для людей протягом трьох днів.⁶² Таким чином, повідомляли про смерть імператора шляхом оголошення та проведення релігійних церемоній і обрядів, а його тіло огортали золотом, вимазували ароматизаторами та переносили від місця смерті до палацу та церкви.

⁶⁰ Chrysostomides J. Poverty and Homelessness in the Byzantine Empire (4th-9th centuries CE). 2017. P. 10 – 15.

⁶¹ Chrysostomides J. Poverty and Homelessness in the Byzantine Empire....

⁶² Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society. Stanford University Press. 1997. P. 302.

Згідно зі знайденою раніше літературою, прикладом може бути смерть імператора Маврикія у 602 році. Після його смерті його тіло було перенесене до церкви Святого Іоанна Златоуста, де було встановлене на катафалк. Згідно з традицією, тіло було змазане і обмотане у панцир. Також було проведено панегірик, у якому відзначалися досягнення Маврикія під час його правління.

Підготовчий етап перед самим похованням відігравав важливу роль у візантійській традиції. Спочатку було необхідно попередити рідних та знайомих про смерть покійного. За візантійським законодавством, негайно повідомляти про смерть не обов'язково було, однак близькі родичі зазвичай знаходились поруч з померлим і отримували повідомлення відразу після смерті. Після повідомлення про смерть, тіло покійного перевдягали у новий одяг, зазвичай у біле вбрання, що символізувало чистоту душі та безсмертя. Далі на тіло накладали маски для обличчя або маски з метою відтворення обличчя померлого, які можна було виготовляти з воску або з дорогоцінних металів.⁶³

Підготовчий етап перед похованням також включав виготовлення іконостасу для покійного, який складався з ікон, на яких зображувались святі та апостоли. Цей іконостас розміщувався навколо тіла покійного протягом цілого періоду поминання. У цей час також готувалися і відбувалися важливі релігійні обряди, які мали допомогти душі померлого перейти на інший світ. Такі обряди включали молитву за померлого, надання милостині та їжі для сиріт та бідних, а також розподіл майна померлого серед спадкоємців.⁶⁴

У Візантійській імперії майно покійного розподілялося згідно з правилами спадщини. Якщо покійник мав завіт, то його виконували. Якщо завіту не було, то майно розподілялося між спадкоємцями згідно з їхнім статусом та ступенем родинного зв'язку з покійним. Наприклад, у випадку,

⁶³ Brubaker L., Haldon, J. *Byzantium in the Iconoclast Era (680-850): The Sources*. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. P. 184 – 186.

⁶⁴ Angelov D. *The Byzantine Funeral Rite according to the De Ceremonis*. In M. Mullett. R. Scott (Eds.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, 2011. P. 125 – 139.

якщо покійний залишався бездітним, його майно передавалось спочатку батькам, потім братам та сестрам, а в разі їх відсутності - іншим родичам. Жінки зазвичай отримували менше майна, ніж чоловіки, хоча вони могли бути спадкоємцями, якщо не було чоловіка або сина. Ще один приклад поділу майна можна знайти у творі Леона Грамматика «Опис країн і народів». У цьому описі розповідається про те, що при смерті громадянина майно, що лишилось після нього, розподілялось між спадкоємцями згідно з законом. Якщо спадкоємців не було, то майно переходило до держави. Також у творі зазначається, що якщо покійний залишився бездітним і без спадкоємців, то його майно переходило на користь місцевого монастиря або церкви, які могли використовувати ці кошти на благодійні цілі.⁶⁵

Під час поховання покійних у Візантійській імперії з 4 по 9 століття використовувалися різноманітні релігійні символи та артефакти. Зокрема, на могилах можна було побачити хрестові символи, різноманітні ікони та релігійні написи на гробних плитах. Також часто використовувалися свічки та кадило для проведення релігійних обрядів. У деяких випадках до поховальних прикрас використовувалися реліквії, тобто частинки святих решток або інших святинь. Наприклад, у розкопках на території сучасної Туреччини знайдено поховання, в яких на грудях покійного лежали реліквії святого. Це свідчить про велике значення релігії та її ролі в житті візантійців. До інших релігійних символів, які використовувалися під час поховань, можна віднести хрестик та іконку, що були розміщені на шії покійного. Такі символи допомагали покійному знайти свій шлях до небес та отримати спокій після смерті.⁶⁶

Авжеж протягом всього періоду в Візантійській імперії ритуали поховання зазнали деяких змін. У 4 столітті домінуючим був обряд кремації, але пізніше цей обряд було заборонено внаслідок християнських вірувань. З 5 століття з'явилась практика зберігання реліквій, а релігійні артефакти, такі як

⁶⁵ 30. Леон Грамматик. Опис країн і народів // Переклад з давньогрецької Ю. Федорова / Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2002. С. 116 – 117.

⁶⁶ Mango C. Byzantine funerary customs (4th to 15th AD). *Dumbarton Oaks Papers*, 49, 1995. P. 1 - 20.

хрести, святі ікони та свічки, стали частішими в окремих ритуалах. У 6 столітті ритуали поховання відрізнялися в залежності від соціального статусу покійного. Зокрема, для верхівки були характерні поховання у величезних мавзолеях, що розташовувалися поруч із церквами. Для звичайних громадян були характерні поховання в скромних могилах, поблизу яких часто возводилися каплиці. За часів візантійської імперії, особливо в 6 столітті, поховання покійних супроводжувалося релігійними обрядами, зокрема, молитвами за спокій душі померлого. Також у цей період поширювалися звичаї, пов'язані з пожертвами для душ померлих і забезпеченням поховання.

В 7 столітті відбулося кілька змін у ритуалах поховання. Один з найважливіших аспектів цього періоду було збереження тіла, щоб покласти його в оточенні мощей святих. Це призвело до розвитку нових методів зберігання тіл, таких як муміфікація та зберігання у воску. Крім того, відбулося збільшення кількості надгробків та пам'ятників, що часто мали форму хреста, що символізувало вічність. Також, почали поширюватися нові ритуали, пов'язані з похованням монахів і священників. Наприклад, монахи часто були поховані у білому вбранні, а священники- у червоному.

У 8 столітті ритуали поховання відрізнялися в залежності від соціального стану покійного. Представники вищих верств населення частіше за все могли дозволити собі похорони з багатими дарунками та з використанням золота та інших дорогоцінних матеріалів. Однак, навіть в таких випадках, ритуали залишалися загалом тими ж самими, що й раніше, так тіло покійного було омивали, надягали на нього вбрання, покладали його на ложе, та прикривали покривалом. З іншого боку, бідні верстви населення могли дозволити собі тільки прості поховання, без багатих дарунків та матеріалів. Іноді, тіло покійного можна було віднести до церкви для

проведення літургії перед похованням. Однак, навіть у таких випадках, традиції та ритуали залишалися загалом тими ж самими, що й раніше.⁶⁷

Змінами в ритуалах поховання відображалися соціальні та економічні різниці між верствами населення. У 9 столітті більшість простих людей поховані без розкішних предметів, відмінно від багатих аристократів, які поховані з багатим прикрасами та різноманітними артефактами. Крім того, зміни відбувалися в залежності від того, яка релігія була панівною в імперії. Християнство стало домінуючою релігією з часом і відобразилось в ритуалах поховання, зокрема, в запровадженні спеціальних ритуалів для вшанування святого, покровителя віруючих, який часто зображувався на іконах, що використовувалися під час поховання.

2.2. Похоронний інвентар

Один зі способів вивчення культури імперії - археологічні дослідження, зокрема дослідження поховань.

У цьому контексті похоронний інвентар стає важливим джерелом для вивчення поховальних звичаїв і культурної спадщини Візантії. У розгляді теми можна розглянути питання використання різних видів інвентарю та їх функції, відмінності від регіону і соціального статусу похованих, вплив релігії та культури на похоронні звичаї, а також відображення цих звичаїв у візантійському мистецтві. Дослідження похоронного інвентарю в Візантії може внести важливий вклад у розуміння культурної спадщини імперії, а також вивчення історії релігії, мистецтва та соціальних відносин у цей період.

За даними досліджень, похоронний інвентар відігравав різні функції, залежно від регіону та соціального статусу похованих. Наприклад, у багатіших похованнях можна знайти значну кількість прикрас та дороговартісних предметів, що свідчить про їхній високий соціальний статус та бажання

⁶⁷ Overlin L. *The Icons of Their Bodies: Saints and Their Images in Byzantium*. University of Chicago Press. 1955. P. 304

забезпечити собі комфортне життя у потойбічному світі. З іншого боку, у похованнях бідних людей, похоронний інвентар був зазвичай обмежений до необхідних предметів, таких як зброя, посуд та одяг, не завжди зроблених з дорогоцінних матеріалів.

Крім того, похоронний інвентар відображав релігійні переконання та традиції Візантійської імперії. Наприклад, у похованнях можна знайти ікони, реліквії та інші релігійні артефакти, що свідчить про віру в життя після смерті. Для зручності можна поділити поховальний інвентар, який був використовуваний в Візантії в 4-9 століттях на такі категорії:

1. Предмети одягу та взуття, такі як плащі, туніки, сандалі та черевики.
2. Предмети прикрас, такі як кільця, намиста та сережки.
3. Предмети побуту, такі як посуд, світильники, миски та столові прибори.
4. Предмети релігійного призначення, такі як крижмо, святині та ікони.
5. Інші предмети, такі як гроші та інструменти.

Ці категорії відображають загальний спектр предметів, які були використовувані як похоронний інвентар у Візантії в 4-9 століттях. Звичайно, не всі ці категорії були представлені у кожному похованні, але вони можуть допомогти зрозуміти, які типи предметів були використані в цьому періоді.

Зброя та збройні приладдя були досить поширеними в похоронних обрядах Візантії з 4 по 9 століття. Вони зазвичай були покладені поруч із тілом померлого. Зброя може бути поділена на дві основні категорії: дистанційну та ближньої бою. Дистанційна зброя включала стріли, луки, копія, дротики та арбалети. Ближньої бою зброя включала мечі, шаблі, кинджали, бойові сокири, копи та щити. Також до збройних приладдя відносилися наплічники, які захищали від ударів ворожого меча, а також деталі зброї, такі як рукоятки мечів та кинджалів, які можуть мати прикраси візантійської мистецтва. Зброю та збройні приладдя часто поклали поруч з воїном, який міг використовувати їх у своєму подальшому житті після смерті. Окрім цього,

зброя також може бути символом соціального статусу та важливим елементом військової культури Візантії.

Друга категорія поховального інвентарю в Візантії в 4-9 столітті - це предмети одягу, які включають у себе одяг, взуття та головні убори. Важливо зазначити, що одяг у похоронному інвентарі часто відрізнявся від повсякденного, тому його можна розглядати як вираз релігійних ідеалів, суспільного становища та статусу померлого в житті. Одяг у поховальному інвентарі відображав як жіночу, так і чоловічу моду свого часу. Наприклад, у жіночому одязі можна виділити довгі сукні, юбки, рукавиці, хустки, а також прикраси, такі як сережки та намиста. Чоловіки, зазвичай, були поховані в одязі, що складався з довгих тунік, штанів, поясів та плащів. Окрім того, у поховальному одязі часто зустрічалися головні убори, такі як ковпаки та капелюхи.⁶⁸ У книзі «Похоронні звичаї та обряди у Стародавній Греції та Римі» зазначено, що поховальний одяг міг відрізнятися в залежності від статусу померлого. Наприклад, вищі посадовці могли бути поховані в одязі з дорогої тканини та прикрашений дорогоцінними прикрасами, тоді як прості люди могли мати на собі більш прості речі.⁶⁹

Предметами одягу, які знаходили в гробницях Візантійської імперії, були також взуття. Зазвичай це були чоботи, сандалі, босоніжки і туфлі. Взуття могло мати різні матеріали та прикраси, що свідчить про соціальний статус померлого. Наприклад, чоботи зроблені з м'якої шкіри з пришитими накладками з золота та срібла, знайдені в гробниці високопоставленого чиновника, свідчать про його високий статус.⁷⁰ Окрім соціальної інформації, взуття може також розповісти про культурні звичаї того часу. Наприклад,

⁶⁸ Kazhdan A. P. Clothing and Identity in the Byzantine Empire. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 58, 2004. P. 79-92

⁶⁹ Ходаківська Л.В. Похоронні звичаї та обряди у Стародавній Греції та Римі. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015.

⁷⁰ Stylianou A. The Decorated Shoes of the Late Byzantine Period. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 22, 1988. P. 221-231.

знайдені сандалі з високою підошвою можуть свідчити про популярність такого типу взуття у Візантії в той час.⁷¹

У Візантії дітям також прикладалася важлива роль у поховальних обрядах, і їхній одяг може бути знайдений серед поховального інвентарю. За дослідженнями археологів, дитячий одяг, який прикладався до поховального інвентарю, виготовлявся з тонкої тканини, зазвичай льону або шовку, і мав прикрашення з бісеру, золота або срібла. Часто дитячий одяг був оздоблений хрестами, що свідчило про важливе значення релігії для візантійських батьків. До поховального інвентарю також можна віднести іграшки, які були прикладені до поховань дітей. Ці іграшки були виготовлені з різних матеріалів, зокрема з кераміки, дерева та кісток.⁷²

На початку буття християнської Візантії, діти підлягали похованню на території церков чи їхнього подвір'я, що свідчить про їх високу цінність для суспільства. У дитячих похованнях зазвичай знаходили пелюшки, що символізували дитинство, а також іграшки, наприклад, глиняні ляльки та металеві фігурки тварин. Для дівчаток також могли покласти прикраси, які їм дарували під час життя, а для хлопчиків - інструменти, які мали допомогти їм в навчанні та ремеслі. Згодом, з розвитком Візантії, у дитячих похованнях стали використовувати більше предметів релігійного характеру, таких як малі фіалки з олією та реліквії, що містили рештки святих. Важливою складовою дитячого поховального інвентарю також стала ікона, яка вважалася захисником померлого від злих духів.⁷³

Отже, поховальний інвентар для дитячих поховань у Візантії був дуже різноманітним і складався з предметів, що символізували дитинство та релігійні вірування. Дитячий одяг та іграшки, які прикладалися до

⁷¹ Stylianos A. Byzantine Dress: Representations of Secular Dress in Eighth- to Twelfth-century Painting. The Boydell Press. 1998. P. 222-223

⁷² Vionis A. Children in Byzantine Funerary Art and Ritual. In A. Papaconstantinou, Eds by D. Necipoğlu, E. Jeffreys. Byzantine Culture in Translation Vol. 14, 2016. P. 181-196

⁷³ Vionis A. Children in Byzantine Funerary Art and Ritual... P. 29-36

поховального інвентарю, свідчать про те, що візантійці докладали зусиль, щоб дитячі поховання були проведені з увагою та шанобою до померлих дітей. Він також відображав соціальний статус родини, яка забезпечувала похорон та могла покласти в поховання різноманітні предмети, які відображали інтереси та потреби дитини.

Третя категорія поховального інвентарю це - прикраси. Прикраси можуть бути виготовлені з різних матеріалів, таких як золото, срібло, перли, скло, каменів та інші. Зокрема, використовувалися намиста, сережки, браслети, перстні та інші прикраси. Згідно з археологічними дослідженнями, прикраси часто складалися з більш дешевих матеріалів, таких як скло або печериці. Це може бути пов'язано з тим, що дорогоцінні матеріали були більш доступні багатшим верствам населення, а бідніші шари могли дозволити собі тільки дешевші прикраси.⁷⁴ Прикраси виконували не тільки естетичну, але й соціальну функції, демонструючи статус і соціальний стан померлого. Крім того, прикраси можуть мати релігійний зміст, символізуючи віру та спілкування з божественними силами.⁷⁵ Важливо зазначити, що прикраси в поховальному інвентарі не були розкішними і перевантаженими. Натомість, вони були здебільшого скромними та стриманими в дизайні. Це може бути пов'язано з тим, що Візантія була консервативним суспільством зі строгими традиціями та релігійними обмеженнями, які вплинули на стиль та прикраси в поховальному інвентарі.⁷⁶

Предмети побуту, як поховальний інвентар, використовувалися в Візантії в 4-9 століттях для прикрашання поховальних камер, а також для забезпечення загиблих у загробному житті. До цієї категорії входять різні предмети, такі як столові прибори, посуд, свічники, дзеркала, гребні та інші. Згідно з дослідженнями В.М. Зубарева, у багатьох поховальних комплексах

⁷⁴ Серета Т. *Культура Візантії* // Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2018. С. 189-193.

⁷⁵ Meyendorff J. *Byzantine jewelry*. Washington, DC: Dumbarton Oaks. 1989.

⁷⁶ Brubaker L., Haldon, J. *Byzantium in the Iconoclast Era (680-850): The Sources*. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. P. 184 – 186.

аристократів було знайдено посуд із зображенням міфологічних сюжетів. У деяких поховальних камерах також знаходилися свічники, які могли мати декоративні форми та зображення. За дослідженнями, також було знайдено різноманітні гребні з орнаментом, зображенням тварин, а також з написами. У деяких поховальних комплексах були знайдені дзеркала, які можуть свідчити про те, що візантійці вірили в ідею вічності душі та загробного життя. Дзеркала могли мати бронзові чи срібні рамки, а також прикрашатися різними візерунками.⁷⁷

Отже, поховальний інвентар у Візантії в 4-9 століттях включав у себе предмети побуту, які мали не тільки практичну, а й релігійну та символічну цінність. У поховальному інвентарі візантійських поховань 4-9 століть також зустрічаються предмети релігійного призначення. Зазвичай це були металеві хрести, хрестоподібні прикраси, розкішні книги для обрядових потреб, чаші та інші релігійні предмети. Деякі з цих предметів могли бути прикрашені дорогоцінними каміннями та перлинами.⁷⁸ Окрім цього, в деяких похованнях знаходилися амулети, що мали захищати померлого від злих духів та забезпечувати йому благополуччя в загробному житті.⁷⁹

Поховальні камери візантійських аристократів містили предмети релігійного призначення, які були розміщені поруч з тілом померлого. Ці предмети часто були виготовлені з дорогоцінних матеріалів та прикрашені бісером, дорогоцінним камінням, емаллю і золотом. Одним з таких предметів був крижма - символ релігійної ініціації в християнстві. Вона могла мати форму хреста або відкритої руки, що витягується з хреста. Крижми були виготовлені з золота, срібла або бронзи, а також прикрашені різноманітними декоративними елементами. За дослідженнями В.М. Зубарева, крижми відносяться до найпоширеніших предметів релігійного призначення, які

⁷⁷ Зубарев В.М. Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях // Стародавній світ. Археол (повна - Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях (за матеріалами археології та літератури) // опублікована в журналі Стародавній світ. Археологія та історія, № 6, 2006. С. 136-176.

⁷⁸ Зубарев В.М. Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях...

⁷⁹ Іонеску, Н. Візантія: історія, культура, релігія. Київ: Видавництво Соломії Павличко. 2017. С. 141.

знаходили під час археологічних розкопок в поховальних камерах Візантійської імперії.

Під час поховань у Візантійській імперії в 4-9 століттях, наряду зі зброєю, одягом, прикрасами та релігійними предметами, також використовувалися інші предмети як поховальний інвентар. Один з найбільш поширених предметів - це гроші. Вони можуть бути закладені в гробниці разом з покійником, щоб забезпечити його духовні потреби в післяжиттєвому світі. Також у поховальних камерах можуть бути знайдені ключі від скриньок, які могли містити різні цінності. Інструменти, такі як ножі, важкий молоток, ковадло та інші, також можуть бути закладені в гробницю. Наприклад, у поховальній камері в Солуні був знайдений ковадло, яке може свідчити про ремісничу діяльність покійного.⁸⁰

За збереженими поховальними обрядами та знахідками можна зробити висновок про різноманітність поховального інвентарю візантійської епохи. Він містив у собі не тільки предмети одягу, прикраси та взуття, але й релігійні предмети, гроші, ключі та інструменти. Всі ці предмети несли певний символічний зміст і слугували для забезпечення комфорту та захисту померлого в його іншому світі. Варто зазначити, що кожен предмет був унікальним, оскільки залежав від соціального стану померлого та його родини.

Дослідження візантійських поховальних звичаїв дозволяють нам отримати уявлення про культуру та мистецтво цієї епохи. Візантійці проявляли велику увагу до краси та деталізації предметів, навіть у поховальному інвентарі. Дослідження різних видів поховань показують різноманітність у використанні предметів в залежності від соціального статусу та культурних традицій.⁸¹

⁸⁰ Зубарев В.М. Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях // Стародавній світ. Археол (повна - Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях (за матеріалами археології та літератури) // опублікована в журналі Стародавній світ. Археологія та історія, № 6, 2006. С.165 – 166.

⁸¹ Дмитриева Н. Ю. Роль погребального обряду в формуванні культури ранневизантийського общества // Вестник Томского государственного университета, (357), 2012. С. 44-48

2.3. Поминання покійних

У Візантії з 4 по 9 століття поминання покійних було пов'язане з християнською релігією та її різноманітними практиками. Зокрема, вірувалося у життя після смерті та необхідність помолитися за душу померлого, щоб вона могла очиститися від гріхів та отримати благодать Бога.⁸² Тому поминання покійних було важливою частиною християнської практики, яка здійснювалася в церковному середовищі.⁸³

Одним з основних типів поминань було «протидія», який складався з молитв та певних обрядів, проведених в день річниці смерті покійного. Крім того, були поширені інші форми поминань, зокрема замовляння панахид, колективні поминання в церкві та індивідуальні молитви за померлого вдома.⁸⁴ Основними релігійними практиками, пов'язаними з поминанням покійних, були молитва за душу померлого, допомога бідним та благодійність на честь покійного, а також замовлення мес на його душу.

Візантійці також вірили в святість тіла померлого, тому поховання мали велике значення. У церковній традиції Візантії були особливі ритуали, пов'язані з похованням тіла померлого, зокрема відслуження спеціальної літургії та виконання обрядів перед і після похорону.⁸⁵

Візантійська традиція поминань покійних була досить різноманітною і включала різні типи поминань. За словами О. В. Короленка, вони поділялися на дві основні категорії: індивідуальні та загальні поминання. Індивідуальні поминання включали різні види молебнів та панахид, проводилися в основному для конкретної особи в її річницю смерті або за її душу під час похорону. Загальні ж поминання проводилися в певні дні року для всіх померлих, які знаходилися в певних місцях поховання, і були частиною

⁸² Garland L. *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium AD 527-1204*. Routledge, 1999. P. 40 – 43.

⁸³ Kazhdan A. *Death and the Afterlife in Byzantium*. In: Stratos, A. et al. (eds.), *Dictionary of Byzantine Philology*. Walter de Gruyter, 1991. P. 497-499

⁸⁴ Ševčenko I. *The Byzantine Concept of the State and Its Relation to Church and Society*. *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 26. P. 115-120

⁸⁵ Vasiliev A.A. *History of the Byzantine Empire*, vol. 1. University of Wisconsin Press, P. 98 – 102.

загальних релігійних свят.⁸⁶ Крім того, відомі також окремі спеціальні поминання, які проводилися для певних категорій померлих. Наприклад, поминання для святих, що були поховані в Базиліках, та для царів та імператорів, які мали свої власні поховальні місця. Також існували окремі поминання для військових, які загинули в битвах.

Візантійські індивідуальні поминки були релігійними обрядами, під час яких молилися за душу померлого, прощали гріхи та сподівалися на його спокій. Такі поминки проводилися через 3, 9, 40 днів та один рік після смерті, а також у річницю смерті.⁸⁷

Відповідно до виду поминок, вони ділилися на одинокі та спільні. Одинокі поминки проводилися в основному на кладовищах, без участі духовенства, а їх обрядовий зміст залежав від регіону та соціального статусу покійного. Спільні поминки відбувалися у храмах, з участю духовенства та прихожан, які молилися за всіх померлих, чії імена були записані на спеціальному листі.⁸⁸ За свідченням Іоанна Геометра, у 9 столітті на патріаршому дворі відбувалась спільна поминальна служба, під час якої молилися за всіх померлих правителів, їх родини та прибічників. Згідно з візантійською традицією, на спільних поминах також виконувалися пісні, зокрема греко-православний хорал, що сприяло розвитку візантійської музичної традиції. У деяких випадках індивідуальні поминки поєднувалися з жертвами на благодійні цілі.

Індивідуальні поминки могли бути проведені як один раз, так і декілька разів на рік. Зазвичай, вони проводилися в річницю смерті, але також могли бути проведені в різні святкові дні. Наприклад, у Візантії було звичайним проводити індивідуальні поминки під час Великого посту, у дні пам'яті святих, а також в різні дні святкування. Згідно з дослідженнями українського

⁸⁶ Короленко О.В. Поминання покійних як культурно-релігійний феномен у середньовічній Європі. С. 98 – 100

⁸⁷ Шевченко І. Релігія Візантії. Київ: Видавничий дім КМ Академія. 2001. С. 66.

⁸⁸ Михайлов І. Історія Візантії. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи. 2005. С. 105

історика Олександра Малюшка, індивідуальні поминки зазвичай проводилися вдома, на сімейному алтарі, де були збережені реліквії та ікони покійного.⁸⁹ За словами дослідників, індивідуальні поминки були дуже важливими для родини покійного, які прагнули забезпечити спокій душі свого родича в загробному житті.

Одним із типів індивідуальних поминок були так звані «столи поминання», які проводилися в різні роковини смерті покійного. За словами Олександра Малюшка, стіл поминання складався з різноманітних страв, які пригощали гостей, а також з молитв та співів.⁹⁰ Так усі індивідуальні поминки були проведені з метою забезпечення спокою душі покійного та його переміщення до райського царства.

Крім індивідуальних поминань, в Візантії існували також загальні поминання, які проводились на пам'ять про всіх померлих християн (іноді окремо за померлих військовослужбовців, монахів або ієрархів). За часів Юстиніана I було введено щорічне свято Поминання покійних, яке проходило в перший понеділок після П'ятдесятниці. На цей день вірні збиралися на кладовищах, приносили пожертви та молитви за душі померлих. Крім того, відомо про проведення загальних поминань у певні дні року, наприклад, в день Собору всіх святих (1 листопада) або в день Петра і Павла (29 червня). Згадки про такі поминання містяться у творах святителя Григорія Богослова та інших авторів.

Загальні поминки були також розпорядженнями церковних ієрархів, які відбувалися в певні дні року та за певних обставин, наприклад, під час епідемій, війн, катастроф тощо. Вони відрізнялися від індивідуальних поминок тим, що зазвичай збирали велику кількість людей та проводилися у певних місцях, зазвичай у церквах чи монастирях. Одним з найважливіших загальних поминань в Візантії були «паніхиди» або «реквієми», які

⁸⁹ Малюшко О. Поминки в ранній Візантії: Проблема походження та інтерпретації. Київ, 2007. С. 48-50

⁹⁰ Малюшко О. Поминки в ранній Візантії... С. 57 – 59.

відбувалися на пам'ять про померлих в дні їх смерті та під час різних церковних свят. Ці поминки склалися з виконання релігійних обрядів, молитов та співів, а також роздачі їжі та пожертвувань бідним.⁹¹ Крім паніхид, у Візантії проводилися також інші загальні поминки, наприклад, «меморіал» - поминальна молитва, яка відбувалася на річницю смерті померлого. Також існували загальні поминання на згадку про всіх померлих вірних чи під час загальних бід і катастроф, наприклад, землетрусів або наслідків війн.⁹² Загальні поминання відрізнялися від індивідуальних тим, що не залежали від конкретної особи та її бажання поминати померлих, а проводилися на користь всього співтовариства. Вони мали важливе значення для підтримання соціальної та релігійної спільноти, відображали повагу до померлих.

Іншим типом поминань у Візантії були благодійні акти, пов'язані зі збором коштів на благодійність на честь покійних. Такі збори зазвичай проводилися у церквах під час поминань або інших релігійних церемоній. За допомогою цих коштів влада допомагала бідним, хворим, прибирала до порядку дороги та вулиці, ремонтувала і будувала нові храми. Одним з важливих ритуалів у Візантії було виготовлення і розміщення пам'ятних хрестів або плит на могилах покійних. Такі пам'ятні знаки зазвичай мали вишукану орнаментацию та виконувалися з мармуру або інших дорогих матеріалів. Ці хрести та плити слугували як своєрідні символи пам'яті про покійних та відображали релігійні та культурні традиції Візантії.⁹³

Також існували певні регіональні відмінності в здійсненні поминань покійних у Візантії з 4 по 9 століття. Наприклад, у Північній Греції, де переважали слов'янські народи, поминання покійних мали особливу форму - вони здійснювалися після 40 днів з метою звільнення душі померлого від

⁹¹ Беркутова Н. Обряди поминання в середньовічній Візантії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2017. С. 99-102.

⁹² Кривошеєв Е. А. Концепция бессмертия души в православной религии. Научный диалог, 6(10), 2016. С. 125-135.

⁹³ Шиповалов В. В., Савченко Е. А. Религия Византии // Москва: Изд-во Московского университета, 1991. С. 168 – 175

тимчасового ув'язнення у тілі, що необхідно для покарання від смерті.⁹⁴ У Константинополі, як і в інших центральних містах Візантії, зазвичай здійснювались загальні поминання у церкві, яка зазвичай знаходилась на кладовищі. У Сирії же, в залежності від релігійного впливу, поминання могли здійснюватися в більш розкішних формах, з використанням складних ритуальних елементів.⁹⁵

Отже, можна зробити висновок, що народні звичаї, регіональні відмінності та релігійні переконання впливали на здійснення поминань покійних у Візантії з 4 по 9 століття.

Крім релігійного значення, поминання покійних також мали важливу соціальну та політичну роль у Візантії. Вони допомагали зміцнювати зв'язки між різними родинами та класами, а також встановлювати й підтримувати соціальну ієрархію в імперії. Зокрема, поминання покійних військових та державних діячів були важливими подіями, які згуртовували військові підрозділи та допомагали зміцнювати політичну владу. Наприклад, після смерті імператора Фоки у 610 році, поминання, організовані його вдовою та сином, допомогли останньому здобути підтримку військових підрозділів та зайняти трон. Також поминання покійних були важливими для встановлення соціальної ієрархії в імперії. Наприклад, під час поминань багатих та знатних людей, інші члени суспільства можуть отримати можливість показати своє багатство та соціальний статус, взявши участь у розподілі харчів та пожертвувань. У свою чергу, це допомагало зміцнювати соціальні зв'язки та встановлювати соціальні стосунки в імперії.⁹⁶

Отже, поминання покійних відігравали важливу роль у релігійному, соціальному та політичному житті Візантії з 4 по 9 століття. Вони допомагали зміцнювати військову та політичну владу, підтримувати соціальну ієрархію та

⁹⁴ Домбровський І.І. З духовної культури слов'янських народів // Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. С. 76-81.

⁹⁵ Макрі А. Духовність та релігія у Візантії. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2014. С. 240.

⁹⁶ Макрі А. Духовність та релігія у Візантії... С. 101 – 102.

згуртовувати різні соціальні клас. Поминання покійних грали важливу роль у формуванні візантійської ідентичності та культурної спадщини. Зокрема, вони сприяли утвердженню християнських цінностей та переконань у суспільстві. Завдяки ритуалам поминань віряни могли виявляти свою відданість Богу та співчуття до померлих, а також нагадувати собі про мінливість життя та необхідність готуватися до вічності.

У практиці поминань покійних відображалася й культурна спадщина Візантії. У своїх текстах та обрядах візантійці використовували багатий архаїчний мовний та образний апарат, що мав коріння в античній грецькій культурі. Крім того, у складних обрядових діях поминань відображалися й інші аспекти культури Візантії, зокрема, її мистецтво та архітектура. У церковному мистецтві поминання втілювались у мозаїках, іконописі, різьбленні та інших видів мистецтва. Наприклад, на мозаїках часто зображувалися святі та інші духовні фігури, які відіграли важливу роль у поминаннях покійних.

У архітектурі поминальні будівлі та місця також були дуже поширеними. Наприклад, біля багатьох церков і монастирів були зведені меморіальні каплиці та мавзолеї, де проводилися поминання покійних. Такі будівлі часто були декоровані високоякісними мозаїками та різьбленням, що підкреслювало їх важливість та значення.⁹⁷

За сучасними дослідженнями істориків та археологів, поминання покійних відігравали важливу роль у релігійному, соціальному та політичному житті Візантії з 4 по 9 століття. Вони були не тільки релігійним обрядом, але й джерелом ідентичності та культурної спадщини імперії. Інформація, що була збережена в поминальних надгробних написах, дає можливість реконструювати соціальний склад та статус покійних, їхні родинні зв'язки та місце в суспільстві. Крім того, поминання покійних були пов'язані зі

⁹⁷ Магула І. Архітектура Візантії. Київ: Фенікс. 2017. С. 47.

збереженням та розвитком мистецької та архітектурної традиції Візантії. У структурі церковних будівель велику роль відігравали мозаїки та фрески, які містили зображення святих та поминальні портрети покійних. Поминальні надгробки, в свою чергу, відігравали важливу роль у формуванні мистецького стилю та іконографії.⁹⁸

Отже, можна стверджувати, що поминання покійних були важливою складовою культурної та релігійної спадщини Візантії з 4 по 9 століття, що відігравали велику роль у формуванні соціальної та політичної ідентичності імперії, а також збереженні та розвитку мистецької та архітектурної традиції.

2.4. Кладовища в Візантії

Кладовища в Візантії займали важливе місце в культурному житті імперії протягом століть. У цей період, від 4 до 9 століття, кладовища відображали багатогранний світогляд Візантії та культурні традиції, що формувалися протягом століть. Дослідження кладовищ цього періоду надає унікальну можливість ознайомитися з різноманітними аспектами життя та діяльності Візантійської імперії.

Одним з важливих аспектів дослідження кладовищ є вивчення погребальних звичаїв, які відображали релігійні й культурні особливості Візантії. У цьому контексті, дослідження кладовищ надає можливість краще зрозуміти роль релігії у житті Візантійської імперії. Дослідження кладовищ Візантії з 4 по 9 століття відіграє важливу роль у вивченні історії та культури цієї визначної держави. Вони дозволяють нам краще зрозуміти релігійні й культурні традиції, які формувалися протягом століть, а також роль пам'яті та погребальних обрядів у житті Візантії.

Візантійська імперія була християнською державою, і у християнській традиції була поширена практика поховання тіла в землі, тому кремація не

⁹⁸ Papadopoulos J. Late Roman and Byzantine Social History. In The Oxford Handbook of Late Antiquity. 2011. P. 100-101

була популярною практикою. Згідно з дослідженням Федеренко, Ю. В., у Візантії з початку 4 століття використовувалися традиційні форми поховання, які передбачали закопування тіла в землю.⁹⁹ Отже, кремація не була практикована у Візантії з початку 4 століття і далі, через релігійні та культурні традиції.

У Візантії відрізняли кілька типів кладовищ, серед яких були міські, придорожні, сільські та церковні. Міські кладовища зазвичай розташовувалися поза межами міст, придорожні - біля доріг, сільські - на околицях сіл. Церковні кладовища зазвичай були пов'язані з храмами та монастирями.¹⁰⁰ Крім того, існували відомі кладовища-мавзолеї, які належали видатним особистостям Візантійської імперії. Наприклад, у Константинополі було кладовище-мавзолей для імператорських родин, де поховано більше 20 імператорів.¹⁰¹ Важливо зазначити, що кожен тип кладовища мав свої особливості у погребальних звичаях та архітектурі пам'яток, що збереглися до наших днів.

Чума була частою проблемою у Візантії впродовж 4-9 століть, і вона призводила до необхідності швидкого та безпечного поховання тіл померлих. Одним з найвідоміших кладовищ, де поховували жертв чуми у Константинополі, було Багнарське кладовище, розташоване в північній частині міста біля мурів.¹⁰² Також, відомо, що в цей період було створено багато нових кладовищ, які були призначені саме для поховання жертв чуми. Проте, через брак достатніх даних та досліджень, точна кількість та місця розташування цих кладовищ невідомі. Також можна згадати про Халкопратію, що знаходилася на заході від Константинополя, яка стала величезним кладовищем під час ряду епідемій у 6-7 століттях.

⁹⁹ Федеренко Ю. В. Культура Візантії. Издательский дом Питер, 2012. С. 231-232

¹⁰⁰ Мозолін В. Г. Суспільство і культура Візантії: Курс лекцій // Київ: Видавництво Києво-Могилянська академія. 2010. С. 34

¹⁰¹ Бонн Ш. История религии: Византия и средневековый Запад. ООО Издательство АСТ. 2012. С. 174

¹⁰² Макридис К. Смерть и похороны в Византии. СПб.: Алетейя, 1996 С. 113-114

Також біля міст були спеціальні кладовища для поховання воїнів, які загинули в боях. Наприклад, у Константинополі було Боневі кладовище, де ховали військових.¹⁰³

Можна зробити висновок, що у Візантії існували кладовища для різних верств населення, і вони відрізнялися одне від одного за різними ознаками. Наприклад, кладовища для багатих і відомих людей мали величезні мавзолеї та мармурові статуї, які символізували їхній статус та багатство. Водночас, кладовища для бідних людей могли бути простими та скромними, але добре організованими і заздалегідь запланованими для кращого використання простору.

Крім того, існували кладовища для військових, які можуть містити мавзолеї для командирів та воїнів, які загинули у битвах, а також кладовища для релігійних діячів, які могли містити храми та монастирі. Кладовища для дітей, які померли в молодому віці, також могли відрізнятися від інших за дизайном та розташуванням.¹⁰⁴ У Візантії багаті та видатні особи мали можливість покладатись на кладовищах, які були прикрасою міста та свідчили про соціальний статус померлого. Зазвичай ці кладовища були розташовані біля церков або монастирів, що надавало їм додатковий релігійний статус. У таких кладовищах зазвичай були монументальні гробниці з каменю або мармуру, часто оздоблені мозаїкою, фресками та скульптурою. Крім того, на цих кладовищах можна знайти різні види вишуканих релігійних артефактів, таких як ікони, мідні хрести та інші предмети. Такі кладовища часто були закритими для широкої публіки, а доступ до них був обмежений. Покладання на таких кладовищах було досить дорогим задоволенням, що відображало соціальний статус померлого та його родини.¹⁰⁵ Отже, кладовища для багатих

¹⁰³ Макридис К. Смерть и похороны в Византии... С. 112 – 117.

¹⁰⁴ Mango C. The Oxford History of Byzantium: Particular Aspects of Byzantine Art. Oxford University Press, 2002. P. 75-76.

¹⁰⁵ Bekker-Nielsen T. Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dion Chrysostomos. Greek, Roman, and Byzantine Studies, 44(2), 2003. P.165-186.

і видатних людей у Візантії були розкішними та монументальними спорудами, що свідчили про високий соціальний статус померлого.

У Візантії існували кладовища для бідних, які зазвичай розташовувалися на околицях міст та селищ. Ці кладовища мали просту форму та склалися з невеликих могил без розкішного оздоблення. У таких могилах зазвичай ховали простих людей, які не мали достатку для того, щоб оплатити розкішний похорон. Однак, не завжди покійних ховали в окремих могилах. Іноді бідні люди ховали своїх рідних на загальних кладовищах, разом з представниками вищих верств. Це можна пояснити тим, що відсутність власної могили та неможливість оплатити похоронні ритуали заступалося звичаєм спільного поховання з представниками роду або громади. Згідно з археологічними дослідженнями, на бідних кладовищах зазвичай знаходили могили, які склалися з простих дерев'яних або кам'яних скринь, в яких зберігали тіла покійних. Також на таких кладовищах можна знайти могили, які не були позначені ніякими знаками або написами.

Отже, кладовища для бідних в Візантії с 4 по 9 століття мали скромну форму та були розташовані на околицях міст та селищ. Вони склалися з невеликих могил без розкішного оздоблення та зазвичай мали прості дерев'яні або кам'яні скрині.¹⁰⁶

У Візантії існували окремі кладовища для військових, які померли від поранень або захворювань під час війни. Такі кладовища зазвичай розташовувалися біля фортець та інших військових споруд. На цих кладовищах, як правило, були поховані воїни-професіонали, які служили в імперській армії, а також члени імператорської гвардії та інших військових формувань. Їхні могили можуть бути більш великими та мають більш прикрашений вигляд, з використанням мармуру та інших каменів. Крім того, існували кладовища для військових, які були засновані під час війн, коли

¹⁰⁶ Bowersock G. Byzantium: The surprising life of a medieval empire. Princeton University Press. 2014. P. 112 – 116.

велике число воїнів загинуло одночасно. Наприклад, кладовище воїнів, які загинули під час битви при Адрианополі в 378 році, було засноване на місці бою.¹⁰⁷

У Візантії існували також кладовища для релігійних діячів та членів церковних родин. Такі кладовища розташовувалися зазвичай біля церков або монастирів, і могли бути розкішними та багатою на оздоблення. Тут поховані були священники, єпископи, архієпископи та інші духовні лідери. Наприклад, у Константинополі було багато церков та монастирів, а отже, і кладовищ для релігійних діячів. Одним із таких кладовищ було Студійське кладовище, яке заснували на початку 5 століття братство монастиря Святого Іоанна Хрестителя на Студії. Тут були поховані багато відомих священників та членів церковних родин.¹⁰⁸ Також варто згадати про Вардарське кладовище в Салоніках, яке було засноване в 5 столітті. Це кладовище було споруджене біля Вардарської вежі, і тут поховані були військові та духовні лідери, а також відомі місцеві мешканці.

Діти, які померли в молодому віці, також мали свої кладовища в Візантії. Зазвичай ці кладовища були розташовані на околицях міст та селищ і відрізнялися від кладовищ для дорослих. Могили дітей мали маленький розмір, зазвичай вони були прикрашені малими кам'яними чи глиняними фігурками тварин або іграшками. Це свідчило про те, що родичі дитини бажали, щоб вона мала щасливе «життя» після смерті.

Крім того, у Візантії існували ікони-амулету, які прикрашали могили дітей. Ці ікони мали форму маленької дошки і зазвичай містили зображення святого, ангела або Матері Божої з дитиною на руках. Вважалося, що такі ікони захистять дитину від злих духів і допоможуть їй відпочити в мирі.

¹⁰⁷ Bowersock G. Byzantium: The surprising life of a medieval empire... P. 111.

¹⁰⁸ Остроменцев М. И. (1903). История византийского государства // Санкт-Петербург: Издание Императорской Академии наук. Том №2, 1903. С. 176.

Розділ 3. Ставлення до смерті візантійців

3.1. Розвиток уявлень про долю душі

Протягом цього періоду візантійці розробили багатогранне розуміння душі, яке відображало вплив грецької філософії, християнства та інших релігійних впливів. Розвиток уявлень про долю душі відбувався під впливом культурних, соціальних та релігійних змін, які відбувалися в імперії.

Дослідження цієї теми дозволяє краще зрозуміти культурний контекст Візантії та роль духовності в житті імперії. У даній роботі будуть розглянуті різні аспекти уявлень про долю душі у Візантії з 4 по 9 століття.

У Візантії душа розглядалася як безсмертна і нематеріальна, що виходить з тіла після смерті. Візантійці вважали, що душа має свою власну долю, яка залежить від моральної поведінки людини протягом життя. У разі, якщо людина жила морально і виконувала свої релігійні обов'язки, її душа мала йти до Раю.¹⁰⁹ Однак, якщо людина порушувала моральні норми та була грішна, її душа приречена була на кару в пеклі¹¹⁰. У деяких джерелах також згадується поняття лімбу - проміжного стану для душ, які не знаходяться або не можуть зайти до Раю чи пекла.

Крім того, деякі візантійські думки підкреслювали, що душа може повернутися до землі у вигляді привида, якщо не отримала достатньо релігійної помочі. Окремі дослідники також звертають увагу на те, що уявлення про долю душі в Візантії були досить складними і протиріччями. Візантійці переживали низку культурних, філософських і релігійних змін упродовж цього періоду, що призвело до еволюції їхніх уявлень про долю душі. Крім релігійних уявлень про долю душі, у Візантії розвивалися ідеї філософів, які намагалися пояснити природу душі. Так, наприклад, Анаксагора вважав, що душа є недільною та нематеріальною речовиною, а

¹⁰⁹ Бічуріна М. Візантійське мистецтво. Київ: Видавництво КМ-БУКС, 2010. С. 69

¹¹⁰ Островський. Історія Візантії. Київ: Видавництво Веселка, 2002. С. 111 - 112.

Арістотель стверджував, що душа є принципом життя і здатна рухатися від тіла після смерті. У дослідженні уявлень про долю душі у Візантії важливо також звернути увагу на взаємозв'язок між цією темою та іконографією тогочасного мистецтва. Так, наприклад, зображення Христа в Раї було частим мотивом на іконах, що вказувало на важливість уявлень про долю душі у візантійському релігійному мистецтві.¹¹¹

Основні погляди на загальний характер долі душі у Візантії були пов'язані з християнською доктриною і містили в собі поняття вічного спасіння та вічного покарання. За цими поглядами, доля душі залежала від поведінки людини за життя, і залежно від того, чи вона жила праведно чи грішила, її доля могла бути вічною радістю в Раї або вічним покаранням у Пеклі.¹¹²

Проте, у Візантії існували різні уявлення про деталі того, як саме відбувається доля душі після смерті. Наприклад, деякі теологи вірили, що після смерті душа проходила через перехрестя і зустрічала ангелів, які питали її про земне життя.¹¹³

Також, у Візантії існувала традиція молитися за померлих та відвідувати могили, що свідчило про віру в те, що молитви можуть впливати на долю душі.¹¹⁴ У візантійській культурі було розрізнення між душею і тілом, і душа вважалася безсмертною. Уявлення про після смертний світ відрізнялися залежно від періоду і культурного контексту, але загалом вважалося, що душа після смерті проходить певний шлях, щоб потрапити до раю або аду.

У 4 столітті св. Афанасій Олександрійський вважав, що душі, які померли в блаженстві, не мають шансу на спасіння, тоді як святі душі відразу

¹¹¹ Бічуріна М. Візантійське мистецтво. Київ: Либідь, 2000. С. 53-59

¹¹² Бічуріна М. Візантійське мистецтво...

¹¹³ Калоферова Л. П. Душа в ученнях апостольських отців та її відображення в іконографії Візантії (4-9 ст. н. е.) // Наукові праці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. Вип. №33. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. С. 5-11.

¹¹⁴ Луцик А. А. Культ поклонення предкам і ритуали почитання в практиках християнства Візантії // Вопросы религии. Т. 16. № 2. 2017. С. 41-45.

потрапляють до раю. У 5 столітті Іоанн Златоуст вважав, що душі проходять через стадії очищення після смерті і що молитва за померлих може допомогти їм у цьому процесі. У 7 столітті патріарх Фотій Єрусалимський написав, що душі померлих можуть з'являтися живим людям і звертатися до них за допомогою. У 9 столітті Костянтин Філософ писав про те, що душі померлих можуть спілкуватися з живими вві сні.¹¹⁵

У Візантії з 4 по 9 століття християнське бачення райського життя було вплинуте як грецькою філософією, так і християнською традицією. За грецькою філософією, рай було баченням місця, де душі вільних і мудрих людей перебувають у безкінечному блаженстві, відокремлені від тілесних потреб та бідності. Це впливало на уявлення про рай в християнській традиції, зокрема в літературі того часу. За християнською традицією, рай був баченням місця, де більше немає бідності, страждань та гріха, і де душі співають славослов'я Богу вічно. Однак, уявлення про рай в Візантії не було однозначним, існували різні трактування та рівні райського життя, що залежали від релігійного становища і соціального статусу людини.¹¹⁶

У Візантії вірували у існування пекла як місця покарання за гріхи. Візантійські богослови і мислителі надавали різних інтерпретацій пекла, залежно від своїх філософських уявлень та інтерпретації священних текстів. У період від 4 до 9 століть погляди на пекло змінювалися. У ранній період християнства пекло вважалося місцем строгого покарання за гріхи, але з часом стали розвиватися більш м'які інтерпретації, зокрема зв'язані з ідеєю про перевтілення душі після смерті. У середньовіччі у Візантії пекло вважалося місцем, де грішники перебували у стані муки і страждань. Візантійські богослови докладно описували різні види мук, які чекали на грішників. Проте, існували також інші погляди, наприклад, ідея про те, що пекло є внутрішнім

¹¹⁵ Elizabeth J., John H., Robin C. The Oxford Handbook of Byzantine Studies. P. 729

¹¹⁶ Сергеева Е.Ю. Рай в ранневизантийской агиографии (IV—V вв.) // Вестник Пермского университета. Серия: История. 2011. Вып. №3 (13). С. 5-12.

станом душі грішника, який можна пережити ще за життя.¹¹⁷ У кінці 9 століття у Візантії почали з'являтися погляди на пекло як місце тимчасового очищення душі від гріхів. Ці ідеї відображалися у творах, наприклад, святого Григорія Ниського і святого Ісаака Сирійського.¹¹⁸

Однією з основних теологічних дебатів у Візантії щодо долі душі було обговорення питання про проміжний стан після смерті. Візантійські богослови розглядали цей стан як існування душ після смерті, але їхні погляди на його природу та тривалість відрізнялися. Одні стверджували, що цей стан є тимчасовим і закінчується судним днем, коли відбувається вічне життя в раю або пеклі. Інші вважали, що цей стан є постійним і називали його адом або пеклом.

Також було обговорення питання про можливість спілкування між живими та мертвими. В обговоренні питання про можливість спілкування між живими та мертвими у Візантії з 4 по 9 століття виникало багато теологічних дебатів. Одні теологи вважали, що таке спілкування є можливим і є приклади зі святими, які були в змозі комікувати з живими. Інші теологи ж були прихильниками твердого розділення світу живих і мертвих і відкидали можливість будь-якого спілкування між ними. Це було пов'язано з релігійними переконаннями та з уникненням будь-яких форм спілкування зі злими духами. У дебатах про можливість спілкування між живими та мертвими відображалися різні теологічні погляди того часу, а також впливи грецької філософії та християнства. У деяких джерелах вказується на важливість молитв за померлих, аби допомогти їм у житті після смерті. Також, було поширене вірування у те, що мертві могли помагати живим, захищати їх і втручатися у їхні справи.¹¹⁹ Дебати про спілкування між живими та мертвими також впливали на розвиток різних релігійних традицій, наприклад, на звичай

¹¹⁷ Яворський Д. Концепції загробного життя у візантійській традиції (4-15 ст.). Київ, 2011. С. 40-68.

¹¹⁸ Комар М. Богословська антропологія Візантії: історія та сучасність. Київ, 2017. С. 130-139.

¹¹⁹ Масляк О. Ідея «метемпсихозу» у теології Візантії // Схід-Захід: культурологічний вісник. Вип. №1. 2009. С. 74-77

звертатися до святих або молитися за померлих. До цього часу у православній церкві залишається популярним обряд поминання померлих, коли відвідують могили та читають молитви за їхні душі.¹²⁰

Ще одним важливим дебатом було обговорення питання про природу душі та її відношення до тіла. Деякі богослови вважали, що душа є незалежним від тіла духом, тоді як інші вважали, що душа пов'язана з тілом та є його частиною.¹²¹ Питання про природу душі та її відношення до тіла було досить складним у Візантії з 4 по 9 століття. У цей період існувало кілька різних течій думок, які сперечалися між собою. Одна з головних думок полягала в тому, що душа є безсмертною і роздільною від тіла. Ця ідея була впроваджена в релігійну практику Візантії, і вона вважалася однією з фундаментальних доктрин християнської віри.

Інша думка полягала в тому, що душа тісно пов'язана з тілом і є його складовою частиною. Ця концепція була розроблена Платоном. Згідно з нею, душа є безсмертною та наділена інтелектуальними здібностями, від яких залежить сприйняття реальності. Платон розуміє душу як щось незриме, що існує незалежно від тіла і перебуває в світі ідей. Після смерті тіло розпадається, а душа зберігає своє існування, переходячи до іншого світу, де вона продовжує існувати.¹²² Є також думки, які поєднують обидві позиції. Наприклад, Іоанн Дамаскін вважав, що душа є безсмертною, але вона також має певну взаємодію з тілом. За його словами, душа може впливати на тіло, і навпаки, тіло може впливати на душу.¹²³

Також варто зазначити, що питання про природу душі та її відношення до тіла було пов'язане з питанням про життя після смерті. Як було вказано

¹²⁰ Поліщук М. Культ мертвих на Візантії: історія та семантика // Студії з історії культури України. Вип. №23. 2010. С. 38-46.

¹²¹ Бауман Р. І. Церковно-доктринальні уявлення Візантійської імперії про загальну долю людини після смерті у IV–XV ст.: гносеологічний та антропологічний аспекти // Вісник Львівського університету. Серія філософська. Вип. №38, 2008. С. 10–18.

¹²² Платон. Федон // Сочинения В 4 т. Т. 1 / Москва: Мысль, 1970. С. 297-316.

¹²³ Lossky V. The Mystical Theology of the Eastern Church. St. Vladimir's Seminary Press, 1997. P. 55 -57

раніше, у Візантії існувала дискусія про можливість спілкування з померлими. Одні вважали, що душі померлих можуть звернутися до світу живих через молитву святих, і тому спілкування з ними є можливим¹²⁴. Інші ж вважали, що душі померлих не можуть повернутися до світу живих, і спілкування з ними є неможливим.

У 9 столітті в Візантії з'явився трактат «Про душу і тіло» від Іоанна Скітина, в якому автор пише, що душі померлих не можуть повернутися до світу живих і, отже, спілкування з ними є неможливим. Він пише: «Душа розлучається з тілом на все життя, і ніякої можливості для повернення немає. Тільки у стані відвідування Того, Хто воскресив Лазаря, можна бачити душі, але ніякого спілкування з ними не відбувається»¹²⁵. Цей трактат викликав обговорення та дискусії серед теологів того часу. Платон же стверджує, що душі померлих можуть бути доступні для спілкування, якщо живий людина зуміє звільнити свій розум від зовнішніх впливів і зосередитися на духовних речах.¹²⁶

Однак, у 11 столітті відбулося зміцнення поглядів про життя після смерті і спілкування з померлими в християнській культурі, що призвело до збільшення популярності культу святих та ікон. Ці погляди зміцнилися в результаті військових конфліктів та культурного впливу візантійської церкви. Це стало визначальним фактором у формуванні православної теології в Візантії.¹²⁷

Отже, питання про природу душі та її відношення до тіла було важливим у Візантії від 4 до 9 століття. Це питання було пов'язане з питанням про життя після смерті, спілкування з померлими та релігійною практикою Візантії. Хоча

¹²⁴ Жива іконка: Студії з історії та теорії православного образу. Під ред. Г. Каверзнева та А. Лосева. Київ: Дух і літера, 2013. С. 103-104.

¹²⁵ Іоанн Скітин. Про душу і тіло // У: Пам'ятки філософської думки / Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. С. 121-130.

¹²⁶ Платон. Федон // Сочинения В 4 т. Т. 1 / Москва: Мысль, 1970. С. 297-316.

¹²⁷ Фомін С. Основы христианской культуры. Москва: Изд-во МГУ, 2001. – С. 72-73.

думки теологів були різними, з часом погляди про життя після смерті та спілкування з померлими зміцнилися в Візантії.

3.2. Ставлення до смерті, хвороб та нещасних випадків.

Візантійська імперія відома своєю розкішшю та багатством, але життя у цьому часі було пов'язане зі здоров'ям, хворобами та нещасними випадками¹²⁸. Суспільство того часу відносилось до цих проблем з особливим ставленням, яке було зумовлене релігійними, культурними та соціальними факторами.¹²⁹

У творчості Візантійської імперії багато уваги приділялось релігії та вірі, що впливало на ставлення до смерті та інших подій, пов'язаних з людською долею.¹³⁰ У свою чергу, візантійська медицина мала свої особливості, які відрізняли її від інших медичних систем того часу.¹³¹

Дослідження ставлення до смерті, хвороб та нещасних випадків в Візантії з 4 по 9 століття має важливе значення для розуміння культурних та релігійних аспектів життя в цьому періоді історії.¹³² У цьому контексті, образ смерті та інші аспекти, пов'язані з життям та смертю, є важливими об'єктами для аналізу.¹³³ Ставлення до смерті у Візантії залежало від культурних, релігійних та філософських переконань населення. Візантійці вірили в продовження життя після смерті і сподівалися, що їх душі перейдуть у вічне життя в Раї. У зв'язку з цим, вони ставилися до смерті як до переходу до іншого життя, а не як до загибелі. Тому вони не дуже боялися смерті і відносилися до неї з певною толерантністю.

¹²⁸ Клименко, Т. Життя у Візантії: культура, традиції, побут. Київ: Видавництво Старого Лева, 2019. С. 80.

¹²⁹ Кононенко С. Візантійське суспільство та культура. Київ: Видавництво КМ Академія, 2013. С. 123.

¹³⁰ Брайчевський М. Релігія і культура Візантії: енциклопедія. Київ: Видавництво Сфера, 2011. С. 146.

¹³¹ Клименко, Т. Життя у Візантії: культура, традиції, побут. Київ: Видавництво Старого Лева, 2019. С. 81.

¹³² Ляшевська Е. Культурні та релігійні аспекти життя у Візантії (4-9 ст.) // Міжнародний науковий журнал Історія, №6, 2015, 66-72, С. 66.

¹³³ Спиридонова О. Образ смерті в імперії Візантії: культурні та релігійні аспекти // Міжнародний науковий журнал Історія та культура, Вип. №10, 2019. 116-122, С. 117.

У деяких випадках смерть вважалася благословенством, особливо коли людина була вже дуже старою або важко хворою. Також було поширене переконання, що смерть може бути результатом Божої волі та що необхідно прийняти її як необхідну складову життя. Проте, в той же час, візантіїці дбайливо стежили за своїм здоров'ям та довголіттям, вживаючи різноманітні профілактичні заходи, включаючи правильне харчування та фізичну активність. Також вони були зацікавлені у лікуванні різних хвороб та травм, що часто лікувалися за допомогою природних засобів, таких як рослини, трави, мед та інші.

Деякі джерела також згадують про те, що у Візантії досить поширено було самогубство, зокрема серед високопосадовців, які здійснювали самогубства внаслідок політичних та особистих причин. У Візантійській імперії самогубство вважалося гріхом і каралося як кримінальне діяння, але були випадки, коли самогубство допускалося або навіть вважалося героїчним. Наприклад, якщо людина змушена була обрати між самогубством і зрадою імперії, то самогубство можна було звільнити від відповідальності.

В інших випадках, коли суїцид вважався героїчним, самогубець міг бути похований з почестями. Зокрема, так було у випадку з героями, які вибирали смерть, щоб уникнути підкорення ворогу. Також існували випадки, коли військові допускали самогубство, щоб не потрапляти у полон, де їх чекали жахливі муки. У деяких випадках самогубство було пов'язано з релігією. Наприклад, за легендою, святий Алексій Римський жив у постійній молитві, відкинув своє багатство та проживав як бездомний на вулицях Риму. І коли його дружина та батько віднайшли його, вони намагалися його переконати повернутися до дому, але він здійснив самогубство, щоб уникнути повернення до світського життя.¹³⁴

¹³⁴ Паранич Л. Поведінка людини у візантійській літературі і реальному житті // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури, Вип. №35, 2015. С. 149-153.

Ставлення до пандемії в Візантії с 4 по 9 століття можна охарактеризувати як дуже складне. Візантіїці неодноразово зазнавали напливу епідемій, що викликали не тільки смерть тисяч людей, але й суттєво погіршували економіку та соціальний клімат у країні. У зв'язку з цим, існували різні підходи до боротьби з епідеміями, включаючи медичні, релігійні та політичні заходи.

Один із підходів полягав у відрізненні хворих від здорових та ізоляції їх у спеціальних місцях (наприклад, лазаретах). За даними Г. Бернхардта, цей підхід був досить ефективним у боротьбі з чумою у 542 році.¹³⁵ Проте, цей метод також міг стати причиною стигматизації хворих, які були сприйняті як «нечисті» та «грішні». Крім того, візантіїці вірили у божественне походження епідемій та вважали їх покаранням від Бога. Тому, виникла практика масових молитов та релігійних обрядів з метою примирення з Богом та прохання про милість.

У Візантійській імперії з 4 по 9 століття ставлення до нещасних випадків та травм було досить складним та залежало від різних чинників, таких як соціальний статус та місце проживання. Загалом, люди ставилися до цього явища з досить суворою та песимістичною думкою, дивлячись на нещасливі випадки як на волю непередбачуваності. За словами професора історії В. Спінані, Візантіїці вірили, що травми та нещасні випадки можуть бути наслідком провини або гріха людини.¹³⁶ У деяких випадках, як наприклад у військових чи ремісничих гільках, нещасні випадки були розглянуті як невід'ємна частина роботи, тоді як у вищих класах населення травми та нещасні випадки сприймалися як примхи долі.

Також у Візантії було розвинене медичне мистецтво, і випадки травм та нещасних випадків часто лікувалися. За словами історика М. Остроградського,

¹³⁵ Bernhardt H. *Medieval worlds: Barbarians, heretics and artists in the Middle Ages*. University of Toronto Press. 2007. P. 135.

¹³⁶ Спінані В. *Історія Візантії* // Львів: Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 157

медична наука в Візантії була дуже високорозвиненою і враховувала навіть традиційні народні методи лікування.¹³⁷ Ставлення до нещасних випадків та травм серед військових в Візантії було пов'язане зі стратегічними та тактичними цілями держави. Військовим, які зазнали поранень, надавалася першочергова медична допомога, адже вони були важливими для захисту держави від ворогів. Водночас, поранення вважалися невдачами, і тому військовим, які їх зазнали, неодмінно доводилось пройти карантинні процедури, щоб запобігти поширенню інфекційних хвороб серед інших військовослужбовців.

Також, військові медики в Візантії були добре підготовлені до надання першої медичної допомоги, і вони використовували різноманітні методи лікування, такі як обробка ран, накладання пов'язок, проведення операцій та інші. Крім того, Візантійська імперія мала розвинену систему лікувальних закладів, таких як лазарети та лікарні, де військові та цивільні хворі отримували медичну допомогу.

Отже, військові в Візантії з 4 по 9 століття отримували першочергову медичну допомогу в разі поранень, а ставлення до нещасних випадків та травм було пов'язане зі стратегічними та тактичними цілями держави.

Ставлення до інвалідів у Візантійській імперії було досить складним. З одного боку, інваліди отримували допомогу від держави та громади, а з іншого боку, їх ставили у певну залежність від благодійників та могли відчувати дискримінацію від здорового населення. У Візантії були різні форми допомоги інвалідам, такі як безкоштовна медична допомога, безкоштовні продукти харчування та інвалідні кошти, які надавалися в разі втрати здатності до роботи. Проте інваліди також мали обов'язок здійснювати певні види робіт або служити у військовій частині. На думку Трофименко¹³⁸ ставлення до

¹³⁷ Остроградський М. Історія Візантії // Київ: Видавничий дім Києво-Могиллянська академія, 2005. С. 371

¹³⁸ Трофименко Ю. В. Отношение к инвалидности в Византийской культуре // Научные ведомости Белгородского государственного университета / Серия: История. Политология, 2015. С. 57-62.

інвалідів у Візантії було визначено християнською доктриною, згідно з якою інваліди були сприймані як люди, які мають спеціальне місце в Божому плані. Проте це не завжди відображалось на їхньому ставленні в суспільстві, де інваліди часто стикалися зі зневагою та дискримінацією.

Так ставлення до смерті, хвороб та нещасних випадків в Візантії змінювалося з часом. В період з 4 по 9 століття візантійці вірили у безсмертність душі та післясмертний світ, де кожна душа мала свою долю, залежну від моральної поведінки людини. Смерть і хвороби розглядалися як наслідки гріха та порушення божественних законів. Проте, разом з цим, у Візантії існували практики лікування хвороб та захисту від нещасних випадків, які часто включали релігійні елементи, такі як молитви та обряди. У цілому, ставлення до смерті, хвороб та нещасних випадків в Візантії було складним і багатограним, відображаючи культурні, релігійні та історичні особливості цього часу.

Висновок

Узагальнюючи проведені дослідження на тему «Смерть в Візантії з 4 по 9 століття», можна зробити декілька висновків.

По-перше, культура смерті в Візантії була дуже розвиненою. Візантіїці були впевнені в існуванні загробного життя і вірили в багатопланову структуру післясмертного світу. Смерть вважалася переходом до іншого етапу життя, тому приділялося величезну увагу похоронним церемоніям та ритуалам.

По-друге, під час дослідження було встановлено, що візантіїці відносилися до смерті з повагою і шаную. Це проявлялося у відношенні до померлих, а також у відношенні до процесу смерті. Смерть сприймалася як природний етап життя, тому не було страху перед нею.

По-третє, візантіїське суспільство мало чітку ієрархію відносно похоронних ритуалів та пам'яток на могилах. На це впливали релігійні та соціальні фактори. Наприклад, імператори мали право на пишні похорони та пам'ятники, тоді як звичайні громадяни могли отримати тільки скромні ритуали.

Отже, можна стверджувати, що культура смерті в Візантії була дуже розвиненою та складною. Смерть сприймалася як природний етап життя, тому приділялося велика увага похоронним церемоніям та ритуалам. Візантіїці ставилися до смерті з повагою і шаную. Відносно похоронних ритуалів та пам'яток на могилах була чітка ієрархія, на яку впливали релігійні та соціальні фактори. Важливим елементом культури смерті в Візантії було існування спеціальних місць, призначених для поховання. Наприклад, храми, церкви та монастирі були місцями, де поховання відбувалося часто, а також де зберігалися мощі святих.

Дослідження також показало, що існували різні типи поховання. Найбільш поширеними були поховання в землю. Кожен тип поховання мав свої особливості та символіку. Відомо, що візантіїці також займалися

канонічним правом, яке регулювало поховання та все, що пов'язано з цим. Зокрема, були правила щодо перенесення мощей святих, встановлення пам'ятників та організації процесій.

Таким чином, культура смерті в Візантії була дуже складною та розгалуженою. Це проявлялося у відношенні до смерті, ритуалах та похоронних обрядах, а також у законодавстві, яке регулювало ці питання. Ці аспекти візантійської культури смерті мали значний вплив на суспільство того часу, а також на сучасні культурні традиції.

Говорячи про актуальність роботи, можна зробити наступні висновки. Дипломна робота може бути корисною для різних груп людей, включаючи студентів історичних факультетів, викладачів історії та науковців. Результати роботи можуть бути використані в подальших дослідженнях з історії Візантії, а також в курсах з історії, де вивчається середньовіччя.

Отже, дипломна робота може бути цікавою та актуальною темою, що допоможе не лише розширити знання про історію Візантії, але й підвищити рівень загальної культури та розуміння суспільства минулого та сучасного.

Список джерел та література.

1. Бауман Р. І. Церковно-доктринальні уявлення Візантійської імперії про загальну долю людини після смерті у IV–XV ст.: гносеологічний та антропологічний аспекти // Вісник Львівського університету. Серія філософська. Вип. №38, 2008. С. 10–21.
2. Беркутова Н. Обряди поминання в середньовічній Візантії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2017. С. 99-102.
3. Бічуріна М. Візантійське мистецтво. Київ: Видавництво КМ-БУКС, 2010. С. 69
4. Бічуріна М. Візантійське мистецтво. Київ: Либідь, 2000. С. 53-59.
5. Брайчевський М. Релігія і культура Візантії: енциклопедія. Київ: Видавництво Сфера, 2011. С. 146.
6. Бруно Х. Смертна кара: Історія та дебати // Редакція: Девід Мюррей. Переклад: Андрій Миколайчук / Львів: Видавництво Піраміда, 2019. С. 21-26.
7. Головацький В. Ю. Медицина та фармація Стародавнього світу. Київ: Здоров'я. 2012. С. 127 – 128.
8. Домбровський І.І. З духовної культури слов'янських народів // Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. С. 76-81.
9. Зубарєв В.М. Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях // Стародавній світ. Археол (повна - Похоронні звичаї візантійської аристократії в IV–X століттях (за матеріалами археології та літератури) // опублікована в журналі Стародавній світ. Археологія та історія, № 6, 2006. С. 136-176.
10. Іоанн Дамаскин. Історія Християнської Церкви // Переклад з грецької Андрія Куликовського / Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2012. С. 481 – 482.

11. Іоанн Ефеський. Очищення от ересей. пер. // Дроздовського В. А. // Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2003. С. 208
12. Іоанн Ефеський. Хроніка // Переклад з грецької М. Литвака / Видавництво Наукова думка, Київ, 1975. С. 77.
13. Іоанн Малала. Хронографія. // Переклад з грецької О. О. Радкевича. / Київ: Видавництво Наукова думка. Розділи: Про лікарів та їхнє мистецтво та Про хвороби та ліки. 2007. С. 168 – 172, 200 – 207.
14. Іоанн Скитин. Про душу і тіло // У: Пам'ятки філософської думки / Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. С. 121-130.
15. Іонеску Н. Візантія: історія, культура, релігія. Київ: Видавництво Соломії Павличко. 2017. С. 141.
16. Каверзньєва Г. та Лосєва А. Жива іконка: Студії з історії та теорії православного образу // Київ: Дух і літера, 2013. С. 103-104.
17. Калоферова Л. П. Душа в ученнях апостольських отців та її відображення в іконографії Візантії (4-9 ст. н. е.) // Наукові праці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. Вип. №33. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. С. 5-11.
18. Караченцева Л. П. Здоров'я та хвороба в середньовічній імперії: досвід Візантії. Київ: Видавництво Акта, 2017. С. 256
19. Кириченко А. С. Смертність та тривалість життя в Римській імперії та Візантії // Історичні студії. Вип. № 4, 2013. С. 77-85.
20. Клименко Т. Життя у Візантії: культура, традиції, побут. Київ: Видавництво Старого Лева, 2019. С. 80.
21. Комар. М. Богословська антропологія Візантії: історія та сучасність. Київ, 2017. С. 130-139.
22. Кононенко С. Візантійське суспільство та культура. Київ: Видавництво КМ Академія, 2013. С. 123.
23. Костенко М. О. Візантійська медицина. Київ: ВЦ Академія. 2003. С. 55 – 60.

- 24.Кучеренко П.А. Візантійська освіта в середні віки. Київ: Видавництво Наукова думка. С. 127 – 140.
- 25.Лебедев В. Візантія. Культура і цивілізація. Київ: Знання, 2002. С. 118-122.
- 26.Лев Діакон. Історія. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2009. С 180 – 350.
- 27.Леон Грамматик. Опис країн і народів // Переклад з давньогрецької Ю. Федорова / Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2002. С. 116 – 117.
- 28.Лестер К. Юстиніан Великий. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 77
- 29.Ляшевська Е. Культурні та релігійні аспекти життя у Візантії (4-9 ст.) // Міжнародний науковий журнал Історія, №6, 2015, 66-72, С. 66.
- 30.Магула І. Архітектура Візантії. Київ: Фенікс. 2017. С. 47.
- 31.Макрі А. Духовність та релігія у Візантії. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2014. С. 240.
- 32.Малюшко О. Поминки в ранній Візантії: Проблема походження та інтерпретації. Київ, 2007. С. 48-50
- 33.Манолова Л. Медицина та гігієна в імперії Візантії: історичний огляд. Київ: Наукова думка, 2018. С. 66 – 70.
- 34.Масляк О. Ідея «метемпсихозу» у теології Візантії // Схід-Захід: культурологічний вісник. Вип. №1. 2009. С. 74-77
- 35.Мельник А. Духовність та лікування: давньовізантійський досвід // Часопис Київського університету, 2004. С. 67 – 71.
- 36.Михайло Пселл, Хронографія // Переклад з давньогрецької О. М. Філяшкіної / Київ: Видавництво Дух і літера, 2018. С. 58, 83.
- 37.Михайлов І. Історія Візантії. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи. 2005. С. 105
- 38.Мозолін В. Г. Суспільство і культура Візантії: Курс лекцій // Київ: Видавництво Києво-Могилянська академія. 2010. С. 34

39. Нечипоренко А. А. Чума Східної Візантійської держави 746–747 років // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Історія. Політологія. Соціологія, (1), 2016. С. 30 – 34.
40. Ніколаїдіс Еммануїл А. Смертна кара в імперії Візантії (4-15 ст.). Афіни: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2006. С. 43-50.
41. Островський. Історія Візантії. Київ: Видавництво Веселка, 2002. С. 111 - 112.
42. Остроградський М. Історія Візантії // Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2005. С. 371
43. Остроменський Г. Візантійське право. Київ: Видавництво Юрінком Інтер, 2002. С. 121-134.
44. Паранич Л. Поведінка людини у візантійській літературі і реальному житті // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури, 35, 2015. С. 149-153.
45. Поліщук М. Культ мертвих на Візантії: історія та семантика // Студії з історії культури України. Вип. №23. 2010. С. 38-46.
46. Попов О.І. Життя у Візантії. Київ: Наукова думка, 1995. С. 67 – 68
47. Прокопій Кесарійський. Війни Юстиніана. Київ: Видавництво Соломії Павличко Основи, 2011. С. 22.
48. Прокопій Кесарійський. Історія війн // Книга 7. Переклад з грецької Михайла Івана / Видавництво Критика, 2012. С. 175 – 176.
49. Прокопій. Війни Юстиніана // Переклад з англійської Івана Мацкевича / Видавництво: Дух і Літера, 2003. С. 259, 416, 548.
50. Середа Т. Культура Візантії // Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2018. С. 189-193.
51. Спиридонова О. Образ смерті в імперії Візантії: культурні та релігійні аспекти // Міжнародний науковий журнал Історія та культура, Вип. №10, 2019. 116-122, С. 117.

- 52.Спінані В. Історія Візантії // Львів: Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 157
- 53.Ходаківська Л. В. Похоронні звичаї та обряди у Стародавній Греції та Риму. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015.
- 54.Шевченко І. Релігія Візантії. Київ: Видавничий дім КМ Академія. 2001. С. 66.
- 55.Яворський Д. Концепції загробного життя у візантійській традиції (4-15 ст.). Київ, 2011. С. 40-68.
- 56.«Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме/ Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков: Майдан, 2013. Лекция №4. Сорочан С. Б. Смерть в Византии. С 96 – 131.
- 57.Аверинцев С., Туринский С. История государства и права Византии. С. 289-291.
- 58.Бонн Ш. История религии: Византия и средневековый Запад. ООО Издательство АСТ. 2012. С. 174
- 59.Дмитриева Н. Ю. Роль погребального обряда в формировании культуры ранневизантийского общества // Вестник Томского государственного университета, (357), 2012. С. 44-48
- 60.Кривошеев Е. А. Концепция бессмертия души в православной религии. Научный диалог, 6(10), 2016. С. 125-135.
- 61.Луцик А. А. Культ поклонения предкам и ритуалы почитания в практиках христианства Византии // Вопросы религии. Т. 16. № 2. 2017. С. 41-45.
- 62.Макридис К. Смерть и похороны в Византии. СПб.: Алетейя, 1996 С. 113-114
- 63.Остроменцев М. И. История византийского государства // Санкт-Петербург: Издание Императорской Академии наук. Том №2, 1903. С. 176.

64. Платон. Федон // Сочинения: В 4 т. Т. №1 / Москва: Мысль, 1970. С. 297-316.
65. Прокопий Кесарийский. Истории: В 8 т. Т. 4 // пер. с греч. под ред. Ю. В. Андреева / Москва: Наука, 1976. С. 193 – 194.
66. Прокопий Кесарийский. Войны. Книга VIII. Глава XXII. // Прокопий Кесарийский. Сочинения в 6 томах / Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. Том 2. С. 165-166.
67. Сергеева Е. Ю. Рай в ранневизантийской агиографии (IV—V вв.) // Вестник Пермского университета / Серия: История. 2011. Вып. №3 (13). С. 5-12.
68. Трофименко Ю. В. Отношение к инвалидности в Византийской культуре // Научные ведомости Белгородского государственного университета / Серия: История. Политология, 2015. С. 57-62.
69. Федеренко Ю. В. Культура Византии. Издательский дом Питер, 2012. С. 231-232
70. Шиповалов В. В., Савченко Е. А. Религия Византии // Москва: Изд-во Московского университета, 1991. С. 168 – 175
71. Alexandra Germánn. Byzantine Death: Rituals, Society, and Culture, 650-1450. Oxford University Press, 2017.
72. Angelov D. The Byzantine Funeral Rite according to the De Ceremonis. In M. Mullett. R. Scott (Eds.), Byzantine Court Culture from 829 to 1204, 2011. P. 125 – 139.
73. Bekker-Nielsen T. Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia: The Small World of Dion Chrysostomos. Greek, Roman, and Byzantine Studies, 44(2), 2003. P.165-186.
74. Bernhardt H. Medieval worlds: Barbarians, heretics and artists in the Middle Ages. University of Toronto Press. 2007. P. 135.
75. Bowersock G. Byzantium: The surprising life of a medieval empire. Princeton University Press. 2014. P. 112 – 116.

76. Brown V. *The Death Penalty in Byzantium: From Gregory Decapolites to Nikephoros Phokas*. The Lawbook Exchange, Ltd., 2001. P. 16.
77. Brubaker L., Haldon, J. *Byzantium in the Iconoclast Era (680-850): The Sources*. Cambridge: Cambridge University Press. 2011. P. 184 – 186.
78. Bruce W. Frier and Wendy M. *The Code of Justinian. Book 9*, 2016. P. 306 – 309.
79. Burgess J. *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. Oxford University Press. 2010. P. 237-240.
80. Burnett J. The mortality of the Byzantine Empire populations: some comments on recent research. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 25(1), 2001. P. 237-247.
81. Chrysostomides J. *Poverty and Homelessness in the Byzantine Empire (4th-9th centuries CE)*. 2017. P. 10 – 15.
82. Chryssanthopoulou E., Raptopoulos, S. The life expectancy of the population of Byzantium during the 4th–9th centuries AD: A re-evaluation using skeletons. *International Journal of Paleopathology*, 2019. P.88-90.
83. Elizabeth Jeffreys, John Haldon, and Robin Cormack. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. P. 729.
84. Garland L. *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium AD 527-1204*. Routledge, 1999. P. 40 – 43.
85. Haldon J. *Byzantium at War*. Oxford: Osprey Publishing, 2002. P. 96.
86. Haldon J. *The Byzantine Wars*. Stroud, Gloucestershire: The History Press, 2008. №2.
87. Haldon J. *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*. London: University College London Press, 1999.
88. Herrin J. *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*. P. 156-160.
89. Hinterberger M. *Gregory of Nyssa on Earthquakes: Metaphysics, Poetry, and the Art of Living*. In *Living with Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: Geological, Historical, and Cultural Aspects*, edited by Guido Vannini and Alessandro Sbriccoli, Berlin: Springer, 2013. P. 243-258.

90. James L. Old Age in the Byzantine Empire. London: Bloomsbury Academic, 2019. P. 75-78
91. Kaldellis A. Prokopios: The Wars of Justinian. Hackett Publishing Company, 2014. P. 131 – 216.
92. Kantoro G. The History of the Byzantine Empire: From Its Glory to Its Downfall. FV Editions. P.56
93. Kazhdan A. Clothing and Identity in the Byzantine Empire. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 58, 2004. P. 79-92
94. Kazhdan A. Death and the Afterlife in Byzantium. In: Stratos, A. et al. (eds.), *Dictionary of Byzantine Philology*. Walter de Gruyter, 1991. P. 497-499
95. Kountoura-Galaki E. Natural disasters in the Aegean and the Byzantine Empire. *Bulletin of the Geological Society of Greece*, 40(2), 2007. P. 671-678.
96. Lossky V. *The Mystical Theology of the Eastern Church*. St. Vladimir's Seminary Press, 1997. P. 55 -57
97. Mango C. Byzantine funerary customs (4th to 15th AD). *Dumbarton Oaks Papers*, 49, 1995. P. 1 - 20.
98. Mango C. *The Oxford History of Byzantium: Particular Aspects of Byzantine Art*. Oxford University Press, 2002. P. 75-76.
99. Maximus the Confessor. *The Cosmic Mystery of Jesus Christ*. Translated by Paul M. Blowers and Robert Louis Wilken. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press. Chapter 8. *The Fire of the Love of Christ*, 2003. P. 90-103
100. Meyendorff J. *Byzantine jewelry*. Washington, DC: Dumbarton Oaks. 1989.
101. Mosser M. J. The Social Impact of Earthquakes in Byzantine Sicily (535–827 AD). *Environmental Archaeology*, vol. 25, №3, 2020. P. 260-271.
102. Norrington D. J. Flood and Fire: Gregory of Nyssa on Natural Disasters. In: *Patristic Studies in the Twenty-First Century*. Proceedings of an International Conference to Mark the 50th Anniversary of the International

- Association of Patristic Studies, ed. by B. Neil, J. Leemans and T. Fuhrer. Turnhout, Belgium: Brepols, 2015. P. 425-439.
103. Overlin L. *The Icons of Their Bodies: Saints and Their Images in Byzantium*. University of Chicago Press. 1955. P. 304
104. Papadopoulos J. *Late Roman and Byzantine Social History*. In *The Oxford Handbook of Late Antiquity*. 2011. P. 100-101
105. Scarborough J. *Byzantine Medicine*. London: Routledge, 2005. P. 26
106. Ševčenko I. *The Byzantine Concept of the State and Its Relation to Church and Society*. *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 26. P. 115-120
107. Sheldon J. *A Brief History of Medicine*. 2005. P. 75 – 77.
108. Stylianou A. *Byzantine Dress: Representations of Secular Dress in Eighth- to Twelfth-century Painting*. The Boydell Press. 1998. P. 222-223
109. Stylianou A. *The Decorated Shoes of the Late Byzantine Period*. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 22, 1988. P. 221-231.
110. Treadgold W. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press. 1997. P. 302.
111. Vasiliev A. A. *History of the Byzantine Empire*, vol. 1. University of Wisconsin Press, P. 98 – 102.
112. Vionis A. *Children in Byzantine Funerary Art and Ritual*. In A. Papaconstantinou, Eds by D. Necipoğlu, E. Jeffreys. *Byzantine Culture in Translation* Vol. 14, 2016. P. 181-196

Резюме

Світлична С.О. Тема: «Смерть в Візантії в IV – IX ст.»

Об'єктом дослідження теми є процес вивчення смерті в Візантії як процес суспільного феномену. Предмет дослідження це, організація поховального обряду, причин смерті та стану медицини у Візантії.

Методи дослідження. У дослідженні використовувалися різноманітні джерела: літературні твори, документальні матеріали, археологічні знахідки і т.д. що були проаналізовані за допомогою історичного методу, структурного та функціонального аналізу.

Результатом проведеного дослідження стало з'ясуванням традиції поховань, обряди, забобони та вірування, пов'язані зі смертю, а також вплив релігії на ставлення до смерті у Візантії. Робота може бути корисною для подальших досліджень в галузі історії Візантії та вивченні смерті в історії загалом.

Abstract

Svitlychna S. «Death in Byzantium in the IV - IX centuries. »

The object of research is the process of studying death in Byzantium as a social phenomenon. The subject of the study is the organization of funeral rites, causes of death and the state of medicine in Byzantium.

Research methods. Various sources were used in the research: literary works, documentary materials, archaeological finds, etc. which were analyzed using the historical method, as well as structural and functional analysis.

The result of the research was the clarification of burial traditions, rites, superstitions and beliefs related to death, as well as the influence of religion on the attitude to death in Byzantium. The work can be useful for further research in the field of Byzantine history and the study of death in history in general.